

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

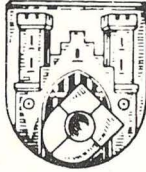
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

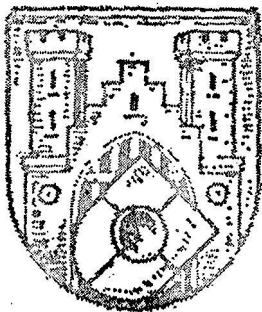
Batı Klasikleri
İNSAN ZEKÂSININ
İLERLEMELERİ ÜZERİNDE
TARİHÎ BİR TABLO
TASLAĞI

Condorcet

MEB YAYINLARI

BATI KLASİKLERİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI: 2146
BİLİM VE KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ: 457
Batı Klasikleri : 75

Kitabın adı

İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ ÜZERİNDE
TARİHİ BİR TABLO TASLAĞI I

Yayın kodu

90.34.Y.0002.794

ISBN 975.11.0535.8 (Tk. No.)

ISBN 975.11.0536.6 (1. Cilt)

Baskı yılı

1990

Baskı adedi

20.000

Dizgi, baskı, cilt

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

*Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın
13.7.1990 tarih ve 5711 sayılı yazıları ile
üçüncü defa 20.000 adet basılmıştır,
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>*

Batı Klasikleri

İNSAN ZEKÂSININ
İLERLEMELERİ
ÜZERİNDE TARİHİ BİR
TABLO TASLAĞI
I

Condorcet

Çeviren
OĞUZ PELTEK

İstanbul, 1990

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ÖNSÖZ

CONDORCET [1]

Marie-Jean-Antoine Nicolas, markı de Condorcet 1743 te Picardie'de Saint-Quentin yakınında doğmuştur. Ailesi Dauphiné'nin yerli ailelerindendir. 1761 de Lisieux piskoposu olan amcası Jacques Marie de Condorcet, birbiri ardınca Gap ve Auxerre'de piskoposluk ettikten sonra küçük Condorcet'nin tahsil ve terbiyesiyle uğraşmaya başladı. Onu Navarre kolleğine gönderdi. Burada Condorcet eşine binde bir raslanır bir kabiliyet gösterdi. Henüz 17 sine basmadan, d'Alembert'in, Clairaut'nun Fontaine'in yardımıyla bir matematik tezi hazırladı. Gösterdiği bu parlak başarı, pek iyi hazırlanmış olduğu bu alana büsbütün kendisini vermesine sebep oldu. 19 yaşında elinde avucunda bir şey olmadığı halde, Paris'e geldi, yerleşti. Burada evine girip çıktığı dük de la Rochefoucauld onun hâmisı oldu, kendisine bir pansiyon tuttu, onu birçok tanınmış ailelerle tanıştırdı. 1764 te «*Tamamı hesap üzerinde bir deneme*» yazdı, ertesi sene yayınlandı; 1767 de «*Üç cisim problemi üzerinde bir muhtıra*» verdi; 1768 de bu ilk çalışmalarını «*Analiz denemeleri*» adı altında biraraya topladı. Bu denemeler 1769 da ona Bilimler Akademisinin kapılarını açtı; «*Analitik hesap*» üzerinde yeni muhtıralar yayınlamakla bu seçilmeyi hak ettiğini gösterdi. Bu muhtıralar, daha önceki eserleri gibi, de-

[1] Bu önsöz, eserin Paris; 1822, Brissot - Thivars baskısından alınmış tercüme ettiğimiz 1878-Librairie de la Bibliothèque National baskısına konulmuştur. O. P.

hasının özelliğini, üstünlüğünü açıkça ispat etmektedir. Bu eserin 1786 da başlıyan baskısı 17 nci yaprakta kaldı, bir daha da yeni baştan ele alınmadı. Bu neviden diğer eserleri Paris, Berlin, Petersburg, Turin Akademilerinin muhtıralarında görülmektedir. Edebi kabiliyetine güvenerek 1773 te, 1699 dan önce ölen akademi üyeleri için övgü nutukları yazıp yayınlamaya başladı. Bundan sonra akademinin daimi sekreteri oldu.

1777 de dük de la Vrilliere hakkında bir övgü nutku hazırlamayı üzerine aldı. Kont de Maurepas aradan epey zaman geçtiği halde onun bu yolda tek bir satır bile yazmadığını öğrenince kendisine sitemli bir mektup gönderdi, Akademi üyesi de ona şu karşılığı verdi: «Tevkif müzekkelerini dağıtan iğrenç bir adamı övmeme Allah razı olmaz.» Bu cesaretle cevap Kont de Maurepas'ı o kadar kızdırdı ki bu nazır yaşadığı müddetçe akademinin kapıları Condorcet'ye kapalı kaldı. 1782 de tekrar akademiye alındı, «Fizik bilimlerle mânevi bilimlerin birleşmesinden topluluk için elde edilecek faydalar» konusu üzerinde bir kabul nutku okudu. Bilimler Akademisinde birbiri ardınca çeşitli bilim kollarında çalışmış bilginler adına övgü nutukları okuması onun fikir gelişmesine çok yardım etmişti. Gerçekten zamanın en büyük buluşlarını anlatmak, d'Alembert, Franklin, Buffon, Euler, Linnée, Bergmann, Vaucanson gibi insanlar üzerinde doğru hüküm yürütmek için onların yükseldikleri bilim ve edebiyat kollarından hiçbirine yabancı olmamak gerekiyordu.

Çalışmalarındaki bu akla durgunluk veren çeşitlilik, Condorcet'nin matematik bilimlere düşkünlük göstermede devam etmesine engel olmadı; 1777 de «Gezegenler Teorisi» üzerinde, Berlin akademisi mükâfatını kazanan bir eser yazdı. Bununla beraber, onun zekâsı, felsefe araştırmalarına da ayrı bir sevgi besliyordu. O zaman Devlet Hazinesi Umumi Murakıbbı olan Turgot ile olan içli dışlı dostluğunu iktisatçıların sistemine bağladı. D'Alembert 1786 da, ölürken onu kendisine vasi tâyin etti. Encyclopedic'nin müspet bilimlerle ilgili kısmına bakmayı, sanat ve edebiyat üze-

rindeki birçok parçaları ona bıraktı. Condorcet gibi bir adam Voltaire'in akla sığmaz dehasının değerini bilmemezlikten gelemezdi: Bu büyük adamın en ateşli hayranlarından biri oldu. Onda bu duygu, coşkunluk derecesine varıyordu.

Amerika kurtuluş savaşı sırasında Condorcet, bu asil dâvadan yana yazılar yazdı, zencilerin hürriyeti üzerinde açıkça düşüncelerini söyledi. Bu zamanda yayınladığı bütün yazılarda kötülüklerini korkmadan açığa çıkardığı despotizme karşı kinini dökerek cumhuriyet düsturlarını yazdı.

1788 den itibaren Condorcet, o zaman bütün Fransa'nın menfaatlerine, haklarına uygun reformları hazırlamak maksadiyle vilâyet meclisleri üzerindeki eserini yayınladı. İhtilâl başlarken halk dâvasına canla başla katıldı, *la Bibliothèque de l'homme public*'in çıkarılmasına yardım etti, Ceruti ile birlikte *la Famille villageoise* gazetesini çıkardı, burada yazdığı yazılarla halka bilgi ışıkları saçmak için bilim zirvelerinden inip de, idarenin, politikanın gündelik konularına karışmak hoşuna gidiyordu. Condorcet, bu işle bir çocuk sâflığı ile uğraşıyordu. bunun için hangi yazıları onun yazdığı kolayca anlaşılır. 1791 de Fransız hürriyetinin ilk dostları tarafından kurulan 1789 kulübünün toplantı kararı'nı yazdı. Gene aynı yılda devlet hazinesi komiserliğine râyin edildi, onun teklifiyle bu ad, Milli Hazine Dairesine çevrildi. Aradan çok geçmeden, eylülde, Paris Seçim Heyeti tarafından mebus seçilerek Millet Meclisine girdiği ve hemen sekreter seçildiği zaman basın ve gazetelerin hürriyeti üzerinde kesin ve veciz bir mantıkla işlediği bir mektup kaleme alıp yayınladı. Meclisin 24 ekim 1791 celse-sinde mülteciler meselesi üzerine dikkate değer bir fikir ortaya attı; burada mültecileri, kaçaklar, âsiler arasında ellerine silâh alıp kullananlardan başkalarının ölüm cezasına çarptırılmamalarını teklif ediyordu. Bu teklif kısa süren bir münakaşadan sonra reddedildi. Aralıkta devletlerin birbirlerine karşı aldıkları düşmanca durumlar üzerinde bir nutuk söyledi, nutkunu yeni doğan Fransa'nın politika ilke-lerini belirten bir beyanat ile bitiriyordu. Bu beyanat oy birliği ile kabul edildiği için onun yabancı saraylara gönderil-

mesi teklif edildi, ama Condorcet bu teklifi geriye bıraktı. Birkaç gün sonra kendisine tanıtılmakla ödevlendiği bir murahhas heyetine kıralın sorduğu suallere karşı ızahat verdi. 5 şubat 1792 de başkan seçildi, ertesi günü kıralın. mebus heyetlerinin teşrifat usulleri hakkında meclise gönderdiği bir mektuba karşılık verdi, bu karşılıkta meclisin beşinci celsesinde kıraldan alınıp da altıncı celsede tekrar geriye verilen *Majeste* unvanını bile bile kullanmadı. 20 nisan da, kıralın Avusturya'ya harb açması üzerine. meclisin siyasi ilkelerini açıkça gösterecek bir beyanname çıkarılmasını yeniden teklif etti. Birkaç gün sonra. umumî maarif üzerinde çok önemli bir rapor hazırladı, bu yüzden sarayın da, Jakobinler'in de hücumlarına uğradı, ama gene de millî temsilin ilkelerini, masunluğunu tuttu. Aynı yılın 19 haziranında yaptığı teklif üzerinedir ki, bütün asillik unvanlarının kaldırılmasını emreden kararname çıkarıldı. 9 ağustosta, vatani kurtarmak için alınacak tedbirler hakkında çok etraflı bir rapor verdi. 13 ağustosta, patlamak üzere olan ihtilâlin zarurî olduğunu gösteren sebepleri halka açıklıyan. icra kuvvetini yerine getirme hakkını kıralın elinden almak gerektiğini bildiren. millî bir konvansiyon idaresinin toplantıya çağırılmasını istiyen bir meclis arizasını okuyup kabul ettirdi. Pek az sonra. Septambrist'lerin korkunç tahakkümüleri altında toplanan meclise Aisne vilâyetinden mebus seçilen Condercet. 11 ekimde anayasa encümenine alındı, onunla birlikte aynı encümene Brissot, Vergniaud, Gensonne, Sieyes, Danton, Barrere. Thomas, Payne, Petion da giriyorlardı. ekimin ilk günlerinde. 17 ağustos mahkemesi kaleminden XVI. Louis hakkında verilen karar evrakını geri almakla ödevlenen Condercet. gene o ay sonlarında söylediği bir nutukla kıralın alını yazısı üzerinde karar vermeyi meclisin ayrıca seçeceği vilâyet murahhas heyetlerine bırakarak yalnız bu kararı hafifletmek hakkını kullanmasını istedi. Konvansiyon, hükümdarı doğrudan doğruya muhakeme etmeye karar verince Condercet diğer meslektaşlarının kanaatlerine uyarak Louis'nin suçluluğunu kabul etti. Kıralla en ağır ceza verilmesi üzerinde rey verdi,

ama bu cezanın ölüm cezası olmamasını istedi. Ölüm kararı verildiği zaman da, hükmün yerine getirilmesinin geri bırakılmasını teklif etti. Aynı zamanda bayağı cezalarda kaldırılan ölüm cezasının, bundan böyle yalnız devlete karşı işlenen cinayetlerde azaltılmasını istedi. 26 martta, kurulmak üzere olan Millî Savunma Encümenine üye seçildi. Bu sıralarda Rusya imparatoriçesiyle Prusya kralı onun adını Petersburg ve Berlin Akademelerinin defterlerinden sildiler. Condorcet o zaman *Journal d'instruction sociale* adlı gazeteyi arkadaşlarıyla birlikte çıkardı.

31 mayısa kadar Condorcet, hemen bütün partilerle iyi geçiniyordu, ama bunu menfaat ve şöhret kaygısıyla değil, yaradılıştaki iyilik duygusuyla yapıyordu. Bu da onun tenkid edilebilecek, hattâ bazan suç sayılabilecek hareketlerini mazur gösterir. Çünkü bunları yaparken, içinde aşırı bir hürriyet sevgisi vardı. Her zaman onun kafasında pek çok bilgiler, ruhunda yükseliş, enerji, hürriyet aşkı bulunuyordu. Nitekim 31 mayıs, 1 ve 2 haziran suikastlarına, millî temsilin sarsılmasına, cesaretleriyle en hatırı sayılır meclis üyeleri üzerinde gösterilen şiddet hareketlerine karşı bir tikslenme duygusu duyarak içine kapanma kuvvetini kendinde buldu. Böylece Condorcet, o zamana kadar suikastçıların düşmanlığına uğrıyacak şekilde fikirlerini ortaya sürmediği halde, yalnız deha ve erdeme karşı yöneltilen bir şiddet hareketi karşısında hak iddiasına kalkışmaktan kendini alamadı. Yeni tiranlara karşı var gücü ile harekete geçti, onları üstün şahsiyetinin bütün ağırlığı ile ezdi; acı tenkidleriyle keskin hicivlerini onların üzerine yağdırdı. Kısacası, şiddet gösterenlerin listelerinde adı unutulup geçilivermiyecek bir adam oldu. 31 mayısta iktidare geçen hizbin ilk işi, Anayasa Encümeni üyelerini değiştirmek oldu. Bunlardan dördü Brissot, Petion, Vergniaud, Gensonné sürgün edilmişlerdi. İki tanesi de, Thomas Payne ile Condorcet, sürgün edilmek üzere idiler. Geriye bir Steyes kalıyordu. Pek tabii olarak Condorcet yeni anayasa encümenine seçilmedi; bununla beraber birçok defalar Herault de Sechelles tarafından buraya sürüklendi. 31 mayıs patladığı zaman sunmak üzere olduğu

anayasa mazbatasındaki birçok fikirlerle, Herault de Secheles'in raportörlüğünü yaptığı encümenin acele acele karardığı demagojik saçmalar birbirine o kadar taban tabana zıttı ki, Condorcet bunlarla savaşmak, bu büyük işde kendisiyle birlikte çalışmış olan ünlü meslektaşlarının bunlardan çok farklı muhafazakâr ve cumhuriyetçi görüşlerini haklı çıkarmak arzusuna karşı duramadı. Bu konu üzerinde yayınladığı yazı, Condorcet'ye karşı bütün hizip şeflerini ayaklandırdı. Chabot ile Bazire, Gironde şefleriyle münasebetleri dolayısıyla ona o kadar amansızca hücum ettiler ki, Condorcet öfkelenerek encümenden çıktı gitti. Böylece kendisine karşı söylenen sözlere son verdi. Ama belki de hayatını kurtarmakla muhakkak olan zaferinin parlaklığını soldurmuş oldu. Bundan sonra onun 1793 sözde anayasasının ilk temelleri üzerinde yayınladığı yazı, Convention hareketlerine karşı kışkırtıcı bir protesto sayıldı, 8 haziran 1793'de umumi emniyet komitesi adına Chabot tarafından böyle olduğu ilân edildi. Komite, Condorcet'nin yakalanıp muhakeme edilmesince karar verdi, bu iki teklif aynı celsede kabul edildi. Ama o artık tiranlardan uzak bulunuyordu. Sıra ile birçok sığınaklar buldu. Böylece aradan üç ay geçmişti ki, 3 ekimde, Umumi Emniyet Komitesinin bir raporu üzerine birçok arkadaşlarıyla birlikte Condorcet'nin suçluluğu hakkında kararname çıkarıldı. Bundan sonra derhal kanundışı edildiği halde onu yanında saklamakta olan iyi kalbli bir kadın dostu kendisine daha yakın, daha cesaretli, daha candan bir ilgi göstermekten geri kalmadı. Böylelikle günden güne artan şiddet hareketleri ortasında *İnsan zekâsının ilerlemeleri üzerinde tarihi bir tablo taslağı* başlıklı eserini yazdı. Tarih üzerinde derin olduğu kadar yeni görüşleri de içine alan bu eser, Condorcet'nin dehası hakkında bize çok mükemmel bir fikir vermektedir. Çünkü Condorcet bu eseri yazdığı zaman yanında kitapları yoktu, yalnız hafızasına başvurmuştu. Bununla beraber bu ağır çalışmaları ve o sıradaki ruh hali, etrafında çoğalmaya başlayan ilgilere karşı kendisini kayıtsız bırakmıyordu. Bazen, dostu olan kadın onu oyaltmak düşüncesiyle kendisine şiirler yazıp okuyordu.

Bir gün Condorcet gülerek ona şu sözleri söyledi: «Ben hayatımda şiir yazmış adam değilim; kalemimden çıkan ilk mısraları size borçlu olacağım». Aynı günde Sibirya'ya sürülen bir Polonyalının ağzından karısına bir mektup yazdı. Bunun içinde görülen şu iki mısra, son günlerindeki siyasi hayatının bir tarihidir:

*Dediler ki, ya zülmü ya mazlumluluğu beğen,
Cinayet sizde kalsın, bahtsızlığı aldım ben.*

Bu sırada terrör her gün yeni yeni kuvvetler alıyordu; her şeye cesaret ediyor, hiçbir taraftan da karşılık görmüyordu. Terrör «Bir sürgüne yataklık eden herhangi bir insanın ölüm cezasına çarptırılacağı» emrini vermekle şiddetinin son haddine vardı. Condorcet, bu kararı öğrenince, kendi ölümüyle iyi kalbli velinimetinin kaçınılmaz ölümü arasında bir seçme yapmak zorunda kalıyor, kararını ona bildirdiği zaman artık bu seçme kararını değiştirilmez bir şekilde vermiş bulunuyordu. Kadın «Nasıl olur, diyor, ölüme koştüğünüzü görmüyor musunuz?» Condorcet: Karşılık veriyor: «Bundan ne çıkar? Ama hiç olmazsa sizin ölümünüzün günahını üzerime almayacağım. Unutmayınız ki, ben kanundışı edilmiş bir adamım, yanınızda kalmakla kendimi kurtaramadığım gibi sizi de ölüme sürüklemiş olurum.» Bu sözleri üzerine cesaretli kadın diyor ki: «Siz kanundışı edilmiş olsanız da insanlıkdışı edilmiş değilsiniz; kalacaksınız». Ama kadının onu alıkoymak için sarfettiği bütün gayretler boşa çıktı; Condorcet 19 Mayıs 1794 te, akşam üzeri saat 9 da, pasaportsuz olarak, üstünde, basit bir elbise, başında bir kabalakla Paris'ten çıktı. Düşüncesi, ilk önce, evi Paris civarında olan eski bir dostuna uğramaktı; Dostunu bulamadı, tanınmaktan da korktuğu için Paris'ten Scaus'ya giden ana caddeden ayrılarak, Montrouge ovasındaki taşocaklarına sığındı, buradan yalnız geceleri çıkıyordu. Böylece Meudon ormanına vardı; ama bu mevsimde ağaçların yaprakları döküldüğü için her adımda büyük tehlikelerle karşılaşlıyordu. İyecek ve dayanılmaz bir ihtiyaç

olan tütün bulmak için ormanın kenarında bulunan Clamart-sous-Meudon kasabasına uğramaya mecbur olmuş olsa gerektir. Burada bir lokantaya girerek her iki ihtiyacını da gidereceğini düşündü. Tütün aldıktan sonra bir omlet ısmarladı. sonsuz bir iştah ile yemeye başladı. Onun bu hali lokantadakilerin gözünden kaçmadı; kaygılı duruşunu, uzun sakallını, düşkün kıyafetini görünce merakları arttı. Ona ne iş yaptığı, nereden geldiğini sormaya başladılar. O, kendisine ölmek üzere olan bir efendinin hizmetçisi süsünü vermek istedi, bu sırada, Clamart ihtilâl komitesi üyelerinden bir duvarcı, lokantada bulunuyordu, ona dedi ki: «Bana kalırsa siz hizmetçileri olan insanlardan birisiniz, nüfus tezkereniz nerede?» Condorcet, nüfus tezkeresi olmadığını söyledi. Bir jandarma çağrıldı. Jandarma ile duvarcı, Condorcet'yi aralarına alarak ihtilâl komitesine götürürlerken arkadan da parasını istiyen lokanta sahibi geliyordu. Condorcet, borcunu ödemek için cebinden çantasını çıkardı, bu çantanın zarıflığı, sahibinin dış görünüşüyle taban tabana zıttı. Herkes şaşkın şaşkın bakıyordu, bundan başka uyanan şüpheleri kuvvetlendiren iki şey daha ortaya çıkmıştı. Borcunu ödemek için Condorcet bir louis altınını bozmalarını istedi. İnceliği göze çarpan mendilini açarak masanın üzerine yeşil maroken ciltli, kenarları Condorcet'nin elyazıları ile doldurulmuş bir Horatius koydu. Artık, bu bayağı insanların onu yakalamakla elde edecekleri mükâfatın önemi üzerinde hiçbir şüpheleri kalmamıştı. Clamart ihtilâl komitesi onu tezel-den Bourg-la-Reine zindanına yolladı. Ayağı yaralı idi, yorgunluktan, sıkıntıdan bitkin bir haldeydi. Ayakta duramıyordu, yolun üzerinde baygın bir halde yığıldı kaldı. Bir araba aradılar ama bulamadılar. En sonra bir bağcı atını verdi, böylece 27 mart 1797 de, öğleden sonra saat dörtte Bourg-la-Reine'e vardı. İhtilâl komitesi üyeleri kendisini sorguya çekecek sayıda olmadıkları için bu iş ertesi güne bırakıldı. O zamana kadar da onu rutubetli, güneş görmeyen bir bodruma koydular. Ertesi günü Condorcet'yi aradıkları zaman, henüz tamamiyle soğumamış olan cesedinden başka bir şey bulamadılar. İşkenceden kurtulmak için uzun zamandan beri üzerinde taşıdığı bir zehri içerek ölmüştü.

Condorcet'in siyasi fikirleri öz menfaatinin değil, her zaman derin bir kanaatin mahsulü olmuştur. Her ne kadar kendisi, asıl arkadaşlığına bağlanan Gironde mebusları ve Konvansiyon sağ taraf üyeleriyle birlikte sürgün edilmişse de Condorcet her zaman onların kanaatlerine iştirak etmemiştir. Kendisini sürmüş olan hizip ile sıkı fıkı çalışarak halkın iyiliğinden başka düşüncelerle harekete geçmeye sürüklendiği ve taassuptan başka bir şey bilmiyen, birçokları din ve politika hoşgörmezliğinin bayrakları altında gönüllü olarak fetihlerine yürüyen kafaları erdemli bir hürriyetin ilkelerine götürmek için boş bir ümide kapıldığı için ona acımalıyız. Condorcet hiç arasız meclisleri, ruhani heyeti, asiller sınıfını, kiralığı hırpalamaktan geri kalmıyordu; ama tiksindiği, insanlar değil, kurumlardı. Fransa'nın 1789 daki sosyal düzeninin temellerine kadar yıkıldığını sevinçle gördüğü zaman bile, büyük bir haksızlık manzarası onu öfkeliyor, her zaman var gücü ile bu haksızlığı düzeltmeye yardım etmeye hazır bulunduruyordu. Condorcet çok okumuştur. Harikulâde bir zekâsı vardı. Düşüncemize göre, metafiziği, iktisadı, hukuku, ahlâkı iyice aydınlatan feylesoflar varsa da bunca önemli fikirlerin topunu birden aynı başarı ile münakaşa eden başka biri çıkmamıştır. Bu bakımdan Condorcet'in adı XVIII inci yüzyılın en tanınmış bilginlerinin adları arasına konulmalıdır. Bundan başka o, bütün ülkelerde, hürriyet severlerce övülerek anılacaktır.

Condorcet'nin bütün eserleri Paris'te 1804 te, 21 cilt halinde basılmıştır. Eserlerinin tam sayısı *France litteraire*'in de bulunmaktadır. Biz burada yalnız şu eserlerini yazmakla yetineceğiz: *Analiz denemesi*, Paris, 1768. — *Bir teologun üç asır lûgatı yazarına mektubu*, Berlin, 1774. — 1666 dan 1696 ya kadar ölen kiralılık bilimleri akademisi üyelerine övgü nutukları, Paris, 1773. — *Pascal'a övgü ve düşünceleri*, Londra, 1776, bu eser 1778 de Voltaire'in notlariyle yeniden basılmıştır. — *Analizin, reylerin çokluğu halinde kararların ihtimalliğine tatbiki üzerinde deneme*, Paris, 1785, birçok eklemelerle bastırılmış, düzeltilerek şu ad altında çıkarılmıştır. — *Condorcet'in eserleri*, Paris, 1804, 21 cilt.

miştir: *İhtimaller hesabının unsurları, tesadüf oyunlarına ve piyangoya, insanların hükümlerine tatbiki, sosyal matematik bilimlerinin faydaları üzerinde bir nutukla Concorcet üzerinde bir muhtıra ile birlikte*. 1804. — *Turgot'un hayatı*. Londra 1786, bu eser almancaya çevrilmiştir, Gera, 1787, ingilizceye çevrilmiştir. 1788. — *Voltaire'in hayatı* Geneve, 1787, Londra, 1790. Bu eser hem Almancaya hem ingilizceye çevrilmiştir; Voltaire'in eserleri Kehl külliyyatı içine alınmıştır, sık sık yeni baskıları yapılır. — *Milli konvansiyona sunulan umumî Maarif raporu*. Paris, 1792. — *Halk Adamı Kütüphanesi* yahut *genel olarak siyaset, hukuk, maliye ve saire üzerinde belli başlı fransızca ve yabancı eserlerin muhakemeli bir tahlili*. Paris, 1790—1792. — *İnsan zekâsı ilerlemeleri üzerinde tarih bir tablo taslağı*, yazarı öldükten sonra yayınlanmıştır, 1795 ingilizceye tercüme edilmiştir, 1795. almancaya tercüme edilmiştir. E—L. Posset, Tubingen, 1795; Paris 1822, Brissont-Thivars'in librairie Constitutionnelle'ı. — *Doğru ve kolay hesap yapma vasıtası*, Paris. VII (1799).

En sonra Condorcet, Smith'in. Roucher tarafından İngilizceden çevrilen *Tabiat ve milletlerin zenginlikleri üzerinde araştırmalar* adlı eserine bir ciltlik not eklemiştir. Lacroix ile birlikte Euler'in *Bir Alman prensesine mektuplar*ının yeni bir baskısını yapmıştır. Journal encyclopedique'te, Chronique du Mois'da, Republicain'de, Journal d'instruction publique'te çalışmıştır. Magasin encyclopedique'te, yayınlanmamış birkaç parçası vardır. *Condorcet'nin hayat, ve eserleri üzerinde bir muhtıra*, Paris, Diannyére tarafından iki baskısı vardır. Birincisi IV (1796), ikincisi VII (1799) da çıkmıştır.

**İNSAN ZEKÂSININ İLERLEMELERİ
HAKKINDA TARİHİ BİR TABLO
TASLAĞI**

İnsan, duyumlar alma güciyle doğar; bu duyumları birleştiren basit duyumları idrak eder, birbirinden ayırır; aklında tutar, tanır, birleştirir. saklar yahut canlandırır; bu terkipleri birbiriyle karşılaştırır, onlarda ortak ve ayrı olan noktaları yakalar; bütün bu nesneleri daha iyi tanıyıp kolayca yeni terkipler meydana getirmek için üzerlerine işaretler kor.

Bu güc, insanda dış nesnelerin etkisiyle yani devamı, ister bütünlüklerinin birliği, ister değişmelerinin kanunları halinde olsun insana bağlı olmıyan birtakım bileşik duyumların varlığı ile gelişir. İnsan bu gücü kendine benzer fertlerle yaptığı münasebetlerde de kullanır. En sonra insanlar, gene aynı gücün ilk gelişmesinden sonra. yapma vasıtalarla birtakım icatları da başarmışlardır.

Duyumlar, haz veya acı ile birlikte bulunur. İnsanda, bu bir anlık izlenimleri tatlı ve acı sürekli duygulara çevirmek, diğer duygulu mahlûkların hazlarını, acılarını görmekle, hatırlamakla bu duyguları yaşamak gücü de vardır. En sonra, fikirleri bir araya getirmek güciyle birleşmiş olan bu gücden insanla soydaşları arasında menfaat ve ödev bağlantıları doğar ki, doğrudan doğruya tabiat, bu bağlantılara bahtiyarlığımızın

en değerli, felâketlerimizin en acıklı bir kısmını bağlamak istemiştir.

Eğer insan soyunun türlü fertlerinde ortak olan bu güçlerin gelişiminde görülen genel olguları gözlemekle, değişmez kanunları bilmekle yetinilirse, bu bilim metafizik adını taşır.

Ama aynı gelişme, belli bir yer üzerinde, aynı zamanda beraberce yaşayan fertler kalabalığı ile ilgili olarak sonuçları bakımından ele alınır da nesilden nesile izlenilirse, o zaman insan zekâsının ilerlemeleri tablosunu gözlerimizin önüne serer. Bu ilerleme, güçlerimizin ferdî gelişmesinde görülen aynı kanunlara bağlıdır; çünkü aynı zamanda, topluluk halinde birleşmiş birçok fertlerde ele alınan bu gelişmenin sonucudur. Ama eldeki her anın sonucu daha önce gelen anların sonucuna bağlı olduğu gibi, kendisinden sonra gelecek anların sonucu üzerine de tesir eder.

Bu tablo, hiç arasız değişmelere uğradığı için tarihî bir tablodur, ayrı ayrı devirlerde gelip geçen insan topluluklarını birbiri ardınca gözlemekle meydana gelir. Bu tablo, değişikliklerin sırasını göstermeli; her anın, yerini alan an üzerinde yapacağı etkiyi göz önüne koymalı; böylece insan soyunun, yüzyılların sonsuzluğu ortasında, durmadan yenileşerek geçirdiği değişikliklerde gittiği yolu, hakikate veya saadete doğru attığı adımları göstermelidir. İnsanın ne idiği, bugün ne olduğu üzerinde yapılan gözlemler, eninde sonunda — insan tabiatının bugün de vadet-

tiği — yeni yeni ilerlemeleri sağlayıp hızlandıracak vasıtalarla götürecektir.

Yazmaya giriştiğim eserin gayesi budur. Sonucu da muhakeme ile, olgularla insan güçlerinin mükemmelleşmesinde hiçbir sınır olamayacağını gösterecektir. İnsanın mükemmelleşmesi gerçekten sınırsızdır. Bu olgunlaşabilmedeki ilerlemelerin, bundan böyle de kendilerini durdurmak istiyen her türlü kuvvetten bağımsız olarak, tabiatın bizi içine attığı yeryuvarlağının devamından başka sınırları yoktur. Şüphesiz, bu ilerlemeler az veya çok hızlı bir yürüyüş güdebilecektir, ama bu, hiçbir zaman geri giden bir yürüyüş olmayacaktır. Hiç olmazsa dünya, evren sisteminde aynı yeri tuttuğu ve bu sistemin genel kanunları, yeryuvarlağı üzerinde, insan soyuna artık yaşama, aynı güçleri kullanma, aynı kaynakları bulma imkânını vermiyen toptan bir altüst oluş ve değişiklikler doğurmadığı müddetçe bu böyle sürüp gidecektir.

İnsan soyunun ilk medeniyet hali, az sayıda insanların topluluğu halidir. Bu topluluktaki insanlar, balıkçılıkla, avcılıkla geçinirler, silâhlarını, birtakım ev eşyalarını kabaca yapmak, evlerini kurmak veya toprak içine kazmak sanatından başka bir şey bilmezlerdi. Ama artık birbirlerine ihtiyaçlarını bildirmeye yarıyan bir dilleri, birtakım ahlâkî fikirleri vardı; bu fikirlerden ortaklama gidiş kuralları çıkarırlar, kendileri için kanun yerini tutan genel göreneklere uyarak aile

halinde yaşarlardı. Hattâ kaba saba bir hükümet şekilleri de vardı.

Öyle görülüyor ki, geçinmeyi sağlamanın karsızlığı, güçlüğü; aşırı bir yorgunluğun hemen mutlak bir dinlenmeyi gerektirmesi, insana kendini fikirlerine vererek yeni yeni terkiplerle zekâsını zenginleştirebileceği bir boş zamanı asla bırakmıyor. Her insan, kendi becerikliğini, kendi zekâ inceliğini olgunlaştırmakla kalıyor.

Bu yüzden insan soyunun o zamanki ilerlemeleri pek ağır gidiyor; bu ilerleme ancak uzak-tan uzağa olağanüstü haller, şartlar elverdikçe yapılabiliyor. Bununla beraber avcılıktan, balıkçılıktan veya toprağın kendiliğinden verdiği yemişlerden çıkarılan geçinmeden sonra, insanların evcil hale getirdiği, korumayı, üretmeyi bildiği hayvanlardan elde edilen yiyeceğin geldiğini görüyoruz. Sonra bu vasıtalarla kaba bir çiftçilik de ekleniyor; insan artık bulduğu yemişlerle, nebatlarla kanaat etmiyor. Bunlardan azık yapmayı, bunları yanında biriktirmeyi, ekmeyi veya dikmeyi, toprağı ekip biçerek bunların üretimini kolaylaştırmayı öğreniyor.

Birinci halde insanın öldürdüğü hayvanlardan, silâhlarından, ağılarından, ev öteberisinden ileri geçmiyen mal mülk, ilk önce sürüsü, sonra da tarla yaptığı, işlediği toprak oluyor. Şef ölünce bu mülk, tabîî olarak ailesine geçiyor. Kimi insanların elinde, elde tutulmaya elverişli fazla mülk bulunuyor. Bu mülk, umumî olunca yeni ihtiyaçlar doğuyor. Eğer bu faz-

la mülk, yalnız tek bir madde üzerinde toplanmışsa ve başka bir maddenin yokluğu duyuluyorsa, bu zorunluluk, mübadele fikirlerini veriyor: O zaman ahlâk münasebetleri karmaşıyor, çoğalıyor. Daha büyük bir emniyet, daha sabit bir boş zaman, insanın kendisini, düşünmeye, hiç değilse daha devamlı bir gözleme vermesine yol açıyor. Birtakım fertler için fazla mallarının bir kısmını, kendilerini çalışmadan kurtaran bir emekle değiştirmek âdeti doğuyor. O zaman, günlerini bir beden işine harcamıyan, istekleri basit ihtiyaçlarını aşan bir insanlar sınıfı beliriyor. Endüstri başlıyor. O güne kadar bilinen sanatlar yayılıyor, olgunlaşıyor. Çok dikkatli, çok uyanık insanların rasgele gözüne ilişkin olaylar, yeni yeni sanatlar meydana getiriyor. Yaşama vasıtalarını sağlamadaki tehlike ve kararsızlık azaldıkça nüfus artıyor. Aynı toprak üzerinde pek çok fertleri besliyeblen çiftçilik, diğer geçim kaynaklarının yerini alıyor; karşılıklı olarak ilerlemeleri hızlandıran nüfus artımına yardım ediyor. Toprağa adamakıllı yerleşmiş, birbirine daha çok yanaşmış, kaynaşmış hale gelen bir toplulukta kazanılmış fikirler, tez elden bir yerden bir yere geçiriliyor; daha sağlam olarak sürüp gidiyor. Artık bilimlerin tan yeri ağarmaya başlıyor; insan, öteki hayvan soylarından ayrılmış görünüyor; artık onlar gibi yalnızca ferdî bir olgunlaşma ile kanaat edeceğı benzemiyor.

O zaman, insanlar arasında kurulan daha çeşitli, daha karmaşık münasebetler, düşüncelerini yanlarında bulunmıyanlara bildirecek, bir olayın hâtırasını kulaktan alınma bilgilerden daha büyük bir belginlikle sürdürecektir, bir anlaşmanın şartlarını, görenlerin hâtırasından daha güvenilir bir şekilde saptıyacak, aynı topluluk fertlerinin gidişlerini birbirine uydurmak için anlaştıkları bütün bu değerli âdetleri daha az değişmelere uğrayacak bir şekilde gösterecek bir vasitanın lüzumunu onlara duyuruyor.

Bundan sonra yazı ihtiyacı duyuldu, yazı da icat olundu. Öyle görülüyor ki, yazı ilk önce gerçek bir resim idi. Bunun arkasından, nesnelerin yalnız ana çizgilerini saklıyan itibari resim geldi. Sonra, dile zaten girmiş bulunan mecazı andırır bir nevi mecazla, fizik bir nesnenin hayali, fikirleri ifade etti. Kelimelerin doğuşu gibi bu işaretlerin doğuşu da uzun zaman unutulup gitti; yazı itibari bir işareti her fikre, her kelimeye, dolayısıyla de fikirlerin, kelimelerin her türlü değişmiş şekillerine bağlama sanatı oldu.

Böylece bir yazı dili, bir de konuşma dili ortaya çıktı; bunlar arasında da karşılıklı bir uygunluk kurmak gerekiyordu.

Adları gibi yurtları da büsbütün unutulup gitmiş ve insanlığa pek çok iyilikleri dokunmuş olan deha sahibi insanlar, bir dildeki bütün kelimelerin, ilk hecelemelerin pek az sayıda birleşmelerinden meydana geldiğini görüyorlar; bunların da sayısı, ne kadar az olursa olsun, hemen

hemen sonsuz denecek kadar çeşitli kombinezonların kurulmasına yetiyordu. Bu insanlar, gözle görülür işaretlerle düşünceleri veya onların karşılığı olan kelimeleri değil de kelimeleri birleştiren bu basit unsurları göstermeyi tasarladılar.

Böylece alfabe yazısı tanınmış oldu. Nasıl az sayıda ses her şeyi söylemeye yetiyorsa, az sayıda işaret de her şeyi yazmaya yetiyordu. Yazı dili, konuşma dilinin tıpkısı oldu; bu az sayıdaki işaretleri tanımayı, kurup çatmayı bilmekten başka bir şeye lüzum kalmadı; bu sonuncu adım da ebedî olarak insan soyunun ilerlemelerini sağladı.

Belki bugün sadece bilimlere ayrılan, bütün zihinlerde tamamiyle aynı kalan basit fikirlerin terkiplerini bildiren, yalnız mantıklı bir doğruluğun muhakemeleri, zihnin belgin, sayılı işlemleri için kullanılan, bütün ülkelerin insanlarınca anlaşılan, onların bütün şivelerine — bu şiveler gibi gündelik hayatta kullanılarak bozulmaksızın — çevrilen bir dilin yaratılması faydalı olurdu.

O zaman, görülmemiş bir devrimle, yaşatılması, cahilliği sürdürmekten başka bir işe yaramamış olan bu türlü yazı, felsefenin elinde bilgi ışıklarının tezelden yayılmasına, bilimler metodunun mükemmelleşmesine yarıyan bir alet olurdu.

Tarihte, zamanımıza kadar kalıp yaşıyan bütün milletlerin geçtiği medeniyet derecesi, işte bu devirle bugün gördüğümüz vahşilerin bulundukları medeniyet derecesi arasındandır. Bu mil-

letler gâh yeni yeni ilerlemelerle, gâh cahillik içinde yüzerek, gâh nöbetleşe birbirinin yerine geçerek veya belli bir noktada durarak, gâh fâtihterin zincirleri altında yeryüzünden silinerek, yenilenlerle karışarak veya kölelikle yaşıyarak, en sonra daha aydın bir milletten diğer milletlere ulaştırmak üzere bilgi ışıkları alarak, tarihi zamanların başlangıcıyla yaşadığımız yüzyıl arasında, bizce bilinen ilk milletlerle Avrupanın bugünkü milletleri arasında kesintisiz bir zincir teşkil etmektedir.

Böylece, çizmeyi tasarladığım tabloda birbirinden büsbütün ayrı üç kısım görülebilir.

Birinci kısımda gezginlerin anlattıkları hikâyeler, bugünkü az medeni milletlerde insan soyunun halini bize göstermektedir; bu hikâyelerden yalnız başına kalan, daha doğrusu çoğalmak için gerekli olan bir kalabalıkla yetinen insanın, en sonunda konuşulan bir dili kullanmaktan ibaret olan ilk mükemmelleşmeleri ne dereceye kadar elde edebildiğini tahminle çıkarmak zorunda kalıyoruz. Çok yaygın birtakım ahlâki fikirlerle sosyal düzenin zayıf bir başlangıcıyla birlikte böyle bir dil o zaman, insanı kendisi gibi düzgün, sürekli bir topluluk içinde yaşayan hayvanlardan ayıran en göze çarpan, daha doğrusu biricik fark oluyor. Şu halde, burada güçlerimizin gelişmesi üzerinde yapılan gözlemlerden başka bir kılavuzumuz olmaz.

Bundan sonra, insanı, sanatları işlediği. bilim ışığının artık kendisini aydınlatmaya başladığı, ticaretin milletlerin birleştirdiği, nihayet

alfabe yazısının bulunduğu noktaya ulaştırmak için, bu ilk kılavuza, türlü toplulukların tarihini de katabiliriz. Bu topluluklar, her ne kadar insan soyunun bu iki büyük devrini birbirinden ayıran alanda izlenememişe de, hemen hemen bütün ara derecelerde görülmüşlerdir.

Burada tablonun önemli kısmı, tarihin bize naklettiği olayların sonucu üzerine dayanmaya başlıyor. Ama, tek bir milletin farazi tarihini çıkarmak, ilerlemelerinin tablosunu çizmek için bu olayları çeşit çeşit milletlerin tarihinden seçmek, birbirlerine yaklaştırmak, birleştirmek gerekir.

Alfabe yazısının Yunanistanda bilindiği devirden beri tarih, olayların, gözlemlerin kesin-tisiz bir zinciriyle yüzyılımıza, Avrupanın daha aydın ülkelerinde insan zekâsının bugünkü haline bağlanmaktadır: Böylece insan zekâsının yürüyüşü ve ilerlemeleri tablosu, gerçekten tarihî bir tablo oluyor. Felsefenin artık bulacak bir şeyi, kuracak farazi kombinezonları kalmıyor. Felsefe, olayları derleyip düzenlemekle, onların zincirlenmesinden, bütününden doğan faydalı hakikatları göstermekle yetiniyor.

En sonunda çizilecek sonuncu bir tablo kalıyor ki, o da umutlarımızın, gelecek nesillerden beklenen ve tabiat kanunlarındaki değişmezliğin sağlayacağı anlaşılan ilerlemelerin tablosudur.

Bu tabloda, bugün bize boş bir umut gibi görünen şeylerin, hangi basamakları aşarak zamanla mümkün, hem de kolayca mümkün olaca-

ğını, peşin hükümlerin geçici başarılarına, hükümetlerin, milletlerin bozukluklariyle desteklenmelerine rağmen, neden yalnız hakikatın devamlı bir zafer elde edeceğini göstermek gerekecektir; tabiatın, kültür, hürriyet, erdem, insanın tabii haklarına saygı gösterme alanlarındaki ilerlemeleri hangi bağlarla çözülmecesine birleştirdiğini, asla birbiriyle uyuşamayacak sanını verecek kadar her zaman ayrı bulundukları halde nasıl olup da başlı başına değer taşıyan bu nimetlerin milletlerin pek çoğunda birden, bilgi ışıklarının belli bir sınıra ulaştıkları andan başlayarak tam tersine, ayrılmaz bir hale gelmeleri gerektiğini, dil, dünya ölçüsünde yayılınca, ticaret münasebetleri yeryüzünü baştanbaşa kaplayınca, büyük bir milletin kütlesi içine nasıl işliyeceklerini göstermek gerekecektir. Bütün aydın insanlar sınıfında kendini gösteren bu birleşme, bu zamandan sonra, onlar arasında, yalnız insanlığın olgunlaşmasını, saadetini hızlandırmak uğrunda elbirliği ile didinen insanlık dostlarınca hesaba katılacaktır.

Aklın yürüyüşünü az çok geciktiren veya askıda bırakan, her zaman da siyasi olaylar derecesinde insanı bilgisizliğe doğru geri götüren genel yanılgıların kökünü meydana çıkaracağız, tarihini çizeceğiz.

Çok aydın bir insanı bile şaşırtabilecek kırk yaran bir paralojimden tutun da bunama rüyasına adar bizi yanılmaya sürükliyen veya ondan alıkoyan zihnin işlemleri, aynı derecede hem doğru hüküm verme - veya hakikat bulma

metoduna, hem de ferdî güçlerimizin gelişmesi nazariyesine bağlıdır. Bu yüzden genel yanılmaların milletler arasına nasıl sokulduğu, nasıl yayıldığı, bir yerden bir yere nasıl geçtiği, orada nasıl sürüp gittiği de insan zekâsı ilerlemelerinin tarihî tablosuna girecektir. İnsan zekâsını olgunlaştıran, aydınlatan hakikatler gibi bunlar da ondaki faaliyetin, tanıdığı, tanımak istediği şeyle tanımak ihtiyacında olduğunu sandığı şey arasında her zaman görülen bu nispetsizliğin zorunlu sonucudur.

Gene güçlerimizdeki gelişmelerin genel kanununa göre, kimi peşin hükümlerin, kötülüklerini veya hükümlerini daha ileriye götürüp genişletmek üzere, ilerlemelerimizin her devrinde doğdukları görülebilir; çünkü insanlar, bu peşin hükümleri söküp atacak bütün gerekli hakikatları iyice tanıdıktan epeyce zaman sonra bile gene çocuklarının, memleketlerinin, yüzyıllarının yanılmalarına bağlı kalırlar.

Kısacası bütün memleketlerde, bütün çağlarda, çeşitli insan sınıflarının hem bilgi derecesine, hem mesleklerine göre türlü türlü peşin hükümleri vardır. Feylesofların peşin hükümleri hakikatin yeni ilerlemelerine zarar verdiği gibi, pek aydın olmıyan insanların peşin hükümleri de bilinen hakikatlerin yayılmalarını geciktirmektedir; birtakım gözde, kudretli mesleklerin peşin hükümleri de bu yolda engeller çıkarırlar: Bunlar, aklın durmadan savaşmak zorunda olduğu, ancak uzun, zorlu bir savaştan sonra yenebildiği

üç çeşit düşmandır. Bu savaşların tarihi, yani peşin hükümlerimizin doğmasının, zaferinin, yıkılışının tarihi de bu eserde büyük bir yer tutacak, hem de eserimizin diğerleri kadar önemli, faydalı bir kısmı olacaktır.

İnsan soyunun ilerlemelerini önceden kestiren, idare eden, hızlandıran bir bilim varsa, ilerlemelerin tarihi, bu bilimin ilk temeli olmalıdır. Felsefe, geçmiş yüzyılların tarihinden başka bir yerde gidiş kuralları, köhne kanaatlerin incelenmesinde başka hakikatler bulunamayacağı yolundaki saçmayı, şüphe götürmez bir şekilde, söküp atmak zorunda kalmıştır. Ama tecrübenin verdiği dersleri hiç irkilmeden itmiş olan peşin hükmü de böylece söküp atmak gerekmez mi? Şüphe yok ki, yalnız düşünme, mutlu terkipler yaparak, bizi insan biliminin genel hakikatlerine ulaştırabilir. Ama, insan soyunun fertleri üzerinde yapılan gözlemler, mademki metafizikçi için, ahlâkçı için yararlı oluyor, neden topluluklar üzerinde yapılan gözlemler onlara daha az yararlı olsun? Neden bu türlü gözlemler, politika feylesofunun işine yaramasın? Aynı zamanda yaşayan toplulukları gözlemek, aralarındaki bağıntıları incelemek faydalı ise, neden bunları bütün zamanlar boyunca incelemek faydalı olmasın? Hattâ spekülâtif hakikatleri araştırmada bu gözlemlerin ihmal edilmiş olabileceklerini farzetsek bile iş, bu hakikatleri iş alanında tatbik etmeye ve bilimden onun faydalı sonucu olması gereken sanatı çıkarmaya gelince bunlar ihmal

edilebilir mi? Peşin hükümlerimizle onlardan çıkan kötülüklerin kaynağı, atalarımızın peşin hükümlerinde değil midir? Birtakım peşin hükümlere kapılmaktan bizi kurtaran, diğerlerini önliyen çok emniyetli vasıtalardan biri, bunların kökünü, neticelerini bize açmıyor mu? Acaba ne yeni yanımlardan, ne de eskilerin tepmesinden korkumuz olmıyan bir noktada mı bulunuyoruz? Öyle bir noktada ki hiçbir bozucu kurum, ikiyüzlülükle bir daha ortaya çıkarak, bilgisizlik veya taşkınlık yolu ile kendini kabul ettiremesin; hiçbir kötü kombinezon, büyük bir millet için artık felâket doğuramasın. Şu halde milletlerin nasıl aldandıklarını, bozulduklarını veya nasıl sefalet içinde yüzdüklerini bilmek faydasız mı olacaktır?

Her şey bize gösteriyor ki, insan zekâsının büyük devrimlerinden birinin zamanına ulaşmış bulunuyoruz. Daha önce gelen, hazırlanan devrimlerin tablosundan başka, bu devirden neler beklememiz gerektiği üzerinde bizi daha iyi kim aydınlatabilir, bu kıvılcıkların ortasında bize yol gösterecek daha güvenilir kılavuzu kim verebilir? Bilgi ışıklarının bugünkü durumu, bu devrin mutlu bir devir olacağını bize inancılıyor; ama, bu da bütün kuvvetlerimizi kullanmayı bilmek şartıyla olmıyacak mı? Bu devrin adadığı bahtiyarlığın bize çok pahalıya oturmaması, bu devrin büyük bir hızla çok geniş bir alana yayılması, sonuçlarının daha tam olması için, insan zekâsının tarihinde sakınacak ne gibi en-

geller kaldığını, onları aşmak için elimizde ne gibi vasıtalar bulunduğunu incelemeye ihtiyacımız yok mudur?

G.zden geçirmeyi tasarladığım alanı dokuz büyük devre ayıracağım; onuncu devirde de, insan soyunun gelecekteki alın yazısı üzerinde bazı tahminli hükümler vermeye yelteneceğim.

Burada, bu devirlerden herbirini vasıflandıran ana çizgileri göstermekle yetineceğim. İstisnalara, teferruata asla bakmaksızın sadece kütleleri ortaya koyacağım. Bu eserde, sonuçlarının gelişmeleri, delilleri gösterilecek olan konuları işaret edeceğim.

BİRİNCİ DEVİR

İnsanlar budunsular halinde birleşmişlerdir.

Hiçbir gözlem, bu devirden önceki devir üzerinde bize doğrudan doğruya bilgi vermiyor; ancak insanın zihin ve ahlâk güçleriyle fizik yapılışını incelemektedir ki, onun bu ilk medeniyet basamağına nasıl yükseldiğini tahmin edebiliyoruz.

Böyle olunca topluluğun ilk meydana gelişine yol açan fizik vasıflar üzerindeki birtakım gözlemlerle zekâ veya ahlâk güçlerimizdeki gelişmenin kısa bir tahlili, bu devir tablosunda giriş yerini tutmalıdır.

Bir aile topluluğu insana tabii görünüyor. Bu topluluk, ilk önce çocukların ana baba ihtiyacıyla ana babaların şefkat duygusundan doğmuştur; pek genel, pek canlı, olmasa da bu ihti-

yacın uzun zaman sürmesi, bu birleşmeyi devam ettirmek arzusunun veren bir duygunun doğmasına, gelişmesine yol açmıştır. Bu uzun zaman sürme de bu yolda faydalarını duyurmada gecikmemiştir. Kolay geçim sağlayan bir toprak üzerine yerleşmiş bir aile, zamanla çoğalıp bir budunsu haline gelebilmiştir.

Başlangıçta birçok ayrı ayrı ailelerin birleşmesiyle ortaya çıkan budunsular — bu birleşme, o zaman hem daha az zorlayıcı sebeplere, hem de pek çok hallerin, şartların biraraya gelmesine bağlı olduğu için — daha geç, daha yavaş kurulmuş olsalar gerektir.

Silâh yapma sanatı, yiyecekleri yemek haline getirip bunlar için gerekli kabkacakları edinme sanatı, bu yiyecekleri bir zaman saklama sanatı, yeni yeni yiyecekler tedarikinin imkânsız olduğu zamanlar her mevsime uygun azıklar hazırlama sanatı, pek basit ihtiyaçları karşılayan bütün bu sanatlar, uzunca bir birleşmenin ilk verimi, insan topluluğunu birçok hayvan soyları topluluklarından ayırdeden ilk karakter oluyor.

Bu budunsuların birtakımlarında kadınlar kübeleri etrafına yemeye yarıyan birtakım nebatlar ekiyorlar, böylece avcılık veya balıkçılık ürününün eksigini kapatıyorlar. Toprağın kendiliğinden nebatî bir yiyecek verdiği diğer birtakım budunsularda, bu yiyeceği arama, biriktirme uğrunda yapılan çabalamalar, vahşilerin zamanlarından bir kısmını alıyor. Birleşik kalmanın faydasını pek duymıyan bu vahşilerde, medeniyetin hemen hemen

basit bir aile topluluğu içinde kaldığı görülmektedir. Bu sırada her yerde açık bir dil de kullanılagelmıştır.

Aynı fertler arasında daha sık, daha sürekli münasebetlerle menfaat birliği, gerek beraberce gittikleri avlarda, gerek bir düşmana karşı durmak için birbirlerine yaptıkları karşılıklı yardımlar, topluluğun üyeleri arasında hem adalet duygusunu, hem de karşılıklı bir kaynaşma doğurmuş olsa gerektir. Aradan çok geçmeden bu kaynaşma, doğrudan doğruya topluluğun içine doğru yönelen bir bağlılığa çevrilmiştir.

Budunsunun düşmanlarına karşı beslenen amansız bir kin, sönmez bir öc alma isteği, bu kaynaşmanın zorunlu sonucu oluyordu.

Gerek kendini koruma, gerek az emekle daha sağlam, daha bol bir geçim sağlama dileğiyle hep birlikte harekete geçebilmek için bir şefe olan ihtiyaç, bu topluluklarda beylik bir otoritenin ilk fikirlerini doğurmuştur. Bütün budunsunun ilgilendiği, ortaklama bir karar vermek zorunda kaldığı hallerde, bu kararı yerine getirecek olanlara danışmak gerekiyordu. Kadınların zayıflığı, onları bu türlü danışmaların gündelik konuları olan harbin ve uzak avların dışında tuttuğu gibi, bu konuşmalardan da uzaklaştırıyordu. Bu kararlar tecrübe istediği için bu danışmalara ancak tecrübeli olduğu sanılan adamlar kabul edilirdi. İçinde kopan kavgalar topluluğun dirlik düzenini bozuyordu. Bunlar topluluğu yıkabilirlerdi de. Yalnız bu yolda bir kararı

yaşça, ferdî vasıflarıyla en çok güven telkin edenlere bırakmanın uygun görülmesi tabii idi. İşte ilk siyasi kurumların temeli böyle atılmıştır.

Bir dilin meydana gelişi, bu kurumlardan önce olsa gerektir. Nesneleri itibari işaretlerle anlatma fikri, bu medeniyet devri içinde, insan zekâsının üstünde görülüyordu: bu işaretlerin ancak zamanın baskısıyla, derece derece, fark edilmez bir şekilde dile sokulmuş olması ihtimal içindedir.

Yayın icadı, deha sahibi bir insanın eseri olmuştu; bir dilin meydana gelişi, bütün topluluğun eseri oldu. Bu iki türlü ilerleme de aynı derecede insan soyunun malıdır.

Daha çabuk olan birincisi, ancak tabiatın lûtfuna uğrıyan insanların kurabildiği yeni kombinasyonların mahsulü, düşünmelerinin, emeklerinin karşılığıdır. Diğeri, daha yavaş olanı, bütün insanlara kendini tanıtan bu düşünmelerden, gözlemlerden, hattâ onların birarada geçen hayatları boyunca edindikleri alışkanlıklardan doğmuştur.

Ölçülü, düzgün hareketler insanı daha az yorar. Görenler, işitenler bu hareketlerdeki düzeni veya onlar arasındaki münasebetleri kolayca kavrarlar. Bu iki sebep yüzünden bu hareketler bir haz kaynağıdır. Bundan dolayı dansın, musikinin, şiirin kökü de topluluğun bu ilk çocukluk çağına kadar çıkar. Bu devirde dans, gençliğin bir eğlencesi olarak, umumî bayramlarda kullanılmıştır. İçinde aşk şarkıları, savaş

destanları bulunur. Bundan başka bu devirde birkaç musiki aletinin nasıl yapıldığı da bilinmektedir. Belâgat sanatı bu budunsularda bütünü bilinmiyen bir sanat değildi: hiç değilse tören söylevlerinde daha gür, daha yüksek perdeden bir sesle konuşulurdu. O zaman hatiplik şişirmesi de onlara asla yabancı olmıyan bir şeydi.

düşmanlar karşısında bir erdem sayılan öc ve katıyüreklilik duyguları. kadınları bir çeşit köleliğe mahkûm eden görüş, harbde kumanda etmek hakkını tek bir ailenin imtiyazı tanımak, en sonra türlü türlü saçma inançların ilk fikirleri, bu devri ayırdeden, kökü aranması, sebepleri açıkça gösterilmesi gereken yanımlardır. Zira insan, ilk eğitiminin kendisine tabii olarak vermediği bir yanılmayı hiç sebepsiz kabul etmez; eğer yeni bir yanılma edinirse, bu yanılma, çocukluğundaki yanılmalara bağlıdır; menfaatleri, ihtirasları, kanaatleri yahut olaylar, bu yanılmayı kazanması için onu hazırlamışlar demektir.

Birkaç kaba astronomi bilgisiyle hastalıkları, yaraları iyileştirmede kullanılan nebatların bilgisi, vahşilerin belli başlı bilimleridir.

Ama yine bu devir, insan zekâsının tarihinde önemli bir olayı bize tanıtıyor. Burada, yolu üzerinde birbirine aykırı etkiler bulunan, bir yandan yanımlar saçarken öte yandan bilgi ilerlemelerine hız veren, bilimleri yeni yeni hakikatlerle zenginleştiren, ama halkı da bilgisizliğe, din esirliğine sürükliyen, birtakım geçici

iyilikleri uzun, yüz kızartıcı bir tiranlık bahasına kazandıran bir kurumun ilk izleri görülebilir.

Bu sözlerle ilkeleri, bilimleri yahut sanatların yollarını, sırları, din törenlerini, hurafenin hilelerini, siyaset ve kanun sırlarını da her zaman ellerinde tutan bir insanlar sınıfının meydana gelişini kastediyorum. İnsan soyunun şu iki bölüme ayrılmasını kastediyorum: Biri öğretme ödevini üstüne almış, öbürü inanmak için yaratılmıştır; birisi bilgisiyle böbürlendiğini gururla gizler, diğeri kendisine lûtfen bildirilen şeyi saygı ile kabul eder; biri hakkın üstüne yükselmek ister, diğeri kendi hakkından bile ses çıkarmadan vazgeçer, kendisini insanlıktan aşağı görür, diğer insanlara insan tabiatından üstün imtiyazlar tanır.

18 inci yüz yılın sonunda papazlarımızın hâlâ artakalanlarını bize sundukları bu ikiye ayırma, şarlatanları, büyücüleri olan az medeni vahşilerde görülmektedir. Çok yayılmış olduğu, medeniyetin bütün devirlerinde sık sık raslandığı için bu iki-
liğin insan tabiatında bir temeli olsa gerektir. Bundan dolayı topluluğun bu ilk zamanlarındaki insan güçlerinde, aldanan ilk insanların kolayca kanıvermeleriyle, ilk sahtekârların bayağı düzenbazlıklarının sebeplerini arayıp bulacağız.

İKİNCİ DEVİR

Çoban Milletler

Bu halden çiftçi milletlerin haline geçiş

Avda yakalanan hayvanların verdiği nimetler, yerleşilen topraklar bunlara daha bol bir
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yiyecek sağladığı, aile nüfusunun arttığı veya bozuk havalar dolayısıyla ailenin kıtlık başgöstermesinden korkabileceği zaman, bu hayvanları uzun zaman korumayı kolayca insanların aklına getirmiştir.

Bu hayvanları basit bir yiyecek vasıtası olarak elde tuttuktan sonra, onların üretilebilecekleri, böylelikle de daha devamlı bir gelir kaynağı sağlayabilecekleri görüldü. Bu hayvanların sütü, insanlar için yeni bir yiyecek olarak görünüyordu; bir sürünün, önceleri av ürününe ancak bir ilâve olan ürünleri, daha emin, daha bol, daha az meşakkatli bir geçim vasıtası oldu. Avcılık, belli başlı bir geçim vasıtası olmaktan çıktı, hattâ geçim vasıtaları arasında hesaba bile katılmaz oldu; sadece bir eğlence, sayıca pek kalabalık oldukları için artık evlerin etrafında yetecek kadar yiyecek bulamıyan sürülerden yaban hayvanlarını uzaklaştıracak bir vasıta olarak kaldı.

Toprağa daha çok yerleşmiş, az yorucu bir hayat, insana zekâsını geliştirmeye yarıyacak boş zamanı veriyordu. Geçinmeleri sağlama bağlanan, belli başlı ihtiyaçlarından yana kaygıları kalmıyan insanlar, bu yolda edindikleri vasıtalarda yeni yeni heyecanlar arıyorlardı.

Sanatlar, birtakım ilerlemeler gösterdiler; ev hayvanlarını besleme, üremelerini kolaylaştırma, cinslerini iyileştirme sanatlarında bazı bilgiler edinildi.

Giyeceklerde yün, deri yerine dokuma kullanma öğrenildi. Aile topluluğu içinde samimi olduğu kadar tatlı bir hayat başladı.

Her ailenin sürüleri aynı derecede çoğalamadığı için, ortaya bir zenginlik farkı çıktı. O zaman bu sürülerin ürününü, hiç sürüsü olmayan, zamanını, emeğini onların istediği çalışmalara bağışlamak zorunda olan bir adamla paylaşmak düşünüldü. O zaman sağlam yapılı, genç bir adamın emeğinin doğrudan doğruya kendi geçinmesi için gerekli olan çalışmadan daha çok değer taşıdığı görüldü. Bu yüzden harb esirlerini boğazlayacak yerde köle olarak alıkoymak adet oldu.

Vahşilerde de görülen konukseverlik, çiftçi milletlerde olduğu gibi, arabalarla veya çadırlarla dolaşan milletlerde daha belgin, daha göze çarpar, daha törenli bir hal alıyor. Ferdin ferde, ailenin aileye, milletin millete karşılıklı olarak konukseverlik göstermesi için sık sık fırsatlar ortaya çıkıyor. Bu insani hareket, sosyal bir ödev oluyor, kurallara bağlanıyor.

Bir yanda birtakım ailelerin yalnız iyi geçinmelerine yetecek kadar değil, üstelik değişmez fazla gelirleri varken, öte yanda diğer insanlar, ihtiyaçları olandan bile mahrumdurlar. Onların sıkıntıları karşısında duyulan tabii bir acıma duygusu, iyilik duygusunu, iyilik alışkanlığını doğurdu.

Törelere yumuşadı; kadınların köleliği, eski sertliğini kaybetti. Zenginlerin kadınları ise ağır işlere koşulmaktan büsbütün kurtuldular.

Türlü ihtiyaçları gidermede kullanılan nesnelerle bu nesneleri hazırlamaya yarayan aletlerin pek çeşitli oluşu, bu ihtiyaçların dağılışında gö-

rülen büyük eşitsizlik, mübadelelerin çoğalmasına, gerçek bir ticaretin doğmasına yol açmıştır. Bu ticaret, ortak bir ölçüyü, bir çeşit para ihtiyacını duyurmadan genişliyemedi.

Aynı zamanda, budunsular daha kalabalık oluyor, sürüleri daha kolayca beslemek için evler sabit kaldıkları zaman birbirinden daha çok ayrılıyorlar; yahut insanlar alıştıkları birkaç hayvan soyunu yük taşıyamada, yük çekmede kullanmayı öğrenince yerleşmeler, çadırlı bir oba halini alıyor.

Her milletin harb için bir şefi vardı, ama bir millet birçok boylara ayrıldığı için otlaklar bulma ihtiyacı, her boyun da ayrı bir şefi olmasını gerektiriyordu. Hemen her yerde bu üstünlük bazı ailelerin elindeydi. Kalabalık sürüleri, birçok kölçleri olan, hizmetlerinde birçok yoksul soydaşlarını kullanan aile şefleri, boy şeflerinin otoritesini, onlar da millet şeflerinin otoritesini paylaşıyorlardı; hiç olmazsa yaşa, görgüye, kahramanlığa saygı gösterildiği zamanlarda, bu şeflere önem veriliyordu. Esirliğin kökü de, olgunluk çağına ulaşan insanlar arasında siyasi haklar bakımından doğan eşitsizliğin kökü de topluluğun yine bu devrindedir.

Aile veya boy şefleri kurulu, tabii adalete, kökleşmiş âdetlere göre artık sayıları pek çoğalmış olan, pek çetrefil anlaşmazlıkları çözümlemeye başlıyorlar. Bu hükümlerin gelenekleşmesi, aradan çok geçmeden âdetlere dayanarak, onları devam ettirerek, zaten topluluk ilerlemele-

rinin zorunlu kıldığı - daha düzgün, daha değişmez bir hukuk sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Mal mülk fikri ile mal mülk hakları fikri, daha çok genişledi, daha çok belginleşti. Önemi gittikçe artan miras paylaşma işinin de değişmez kurallara bağlanması gerekiyordu. Hattâ sık sık yapılan anlaşmalar da, artık pek basit bir çerçeve içinde kalmıyordu; bunlar da şekillere bağlanmalıydı; bu anlaşmaların yerine getirilmesi için, hükümlerini tesbit etme tarzının da kendine göre kanunları vardı.

Yıldızları gözlemekten doğan fayda, uyanık geçen uzun gecelerde bunlara harcanan emek, çobanların faydalandıkları boş zaman, astronomiye birtakım ilerlemeler getirmiştir.

Ama aynı zamanda insanları kandırıp soyma, hayalî korkular, boş umutlar üzerine kurulan bir otoriteden kuvvet alarak onların kanaatlerine zorbaca hükmetme sanatının da mükemmelleştiği görüldü. Daha derli toplu mezheplerle biraz daha incelmış inanç sistemleri kuruldu. Tabiat-üstü kuvvetlerin fikirleri bir dereceye kadar incelendi, bu kanaatlerle birlikte bir yanda din başbuğlarının, öte yanda papaz ailelerinin, boy-larının, başka bir yerde ruhani kurulların, kısacası her zaman görülmedik imtiyazları kullanarak insanları iyice boyunduruk altına almak için onlardan ayrı duran, kafaları kendilerine râm etmeye yarıyan bütün vasıtaları biraraya getirmek, öbür insanlara kendi ikiyüzlülüklerini meydana çıkaracak, zincirlerini kıracak hiçbir imkân bı-

rakmamak için hekimliği, astronomiyi yalnız kendi ellerinde tutmayı düşünen bir fertler sınıfının ortaya çıktığı görüldü.

Diller, şekil ve anlam bakımından zenginleştiler. Daha çeşitli, daha güzel hayaller kullanmaya başladılar. Bu hayaller, kır ve orman hayatından, tabiatın düzgün olaylarından, bu olayların değişikliklerinden alındı.

Musiki, aletler, şiir, bunlarla uğraşan insanlara, daha rahat yaşadıkları için zevkleri biraz incelenmiş olan dinleyiciler sağlıyan, onlara öz duygularını gözlemek, belli başlı düşünceleri üzerinde hüküm yürütmek, bunlar arasında seçimler yapmak imkânını veren bir boş zaman içinde mükemmelleştilediler.

Birtakım nebatların, sürülere daha iyi, daha bol bir yiyecek sağladığı görüldü. Bu nebatları kolayca üretmenin, pek az, zararlı, hattâ tehlikeli bir yiyecek veren diğer nebatlardan ayırmanın faydası anlaşıldı, bu yolda gerekli vasıtalar da elde edildi.

Aynı şekilde otların, tanelerin, meyvaların kendiliğinden topraktan çıktığı ülkelerde, hayvan ürünleriyle birlikte insanların beslenmesine yardım eden bu nebatların nasıl çoğaldıklarını bilmek ihtiyacı doğdu, o zamandan sonra da bunları oturan yerlerin ta yanındaki topraklarda toplama, bu toprakların yüzde yüz kendi malları olması için bu nebatları zararlı nebatlardan temizleme, sürülerden, hattâ hayvanlardan olduğu gibi diğer insanların açgözlülüğünden koruma yolları da araştırıldı.

Bu fikirler, kendiliğinden topraktan çıkan bu ürünlerin insanların geçinmesine hemen hemen yettiği bereketli memleketlerde, daha geniş ölçüde doğmuş olsalar gerektir. Buralardaki insanlar da kendilerini çiftçiliğe vermeye başlamışlardır.

Bereketli bir memlekette, mutlu bir iklimde, toprağın belli bir parçası, otlak olarak kullanıldığı zaman beslediği insanlardan daha fazla insanın beslenmesine yetecek kadar taneler, yemişler, kökler veriyordu.

Bu zamanda çiftçilik, toprağın tabiatı yüzünden bu ekimin pek zahmetli olmadığı, çoban milletlerin yolculuklarda, taşıtlarda işlerine yarayan aynı hayvanları ekim işinde kullanmanın kolayı bulunduğu, çiftçilik aletlerinde herhangi bir mükemmelleşme elde edildiği zaman, milletlerin daha verimli bir geçim kaynağı, en başta gelen işi gücü oluyor. Böylece insan soyu üçüncü devrine ulaşmıştır.

Birtakım milletler, çok eski zamandan beri, şimdi gözden geçirdiğimiz bu iki halden birinde kalmışlardır. Kendi kendilerine yeni yeni ilerlemeler elde etmek şöyle dursun, çok yüksek bir medeniyet derecesine ulaşan milletlerle giriştikleri münasebetlerle yaptıkları ticaret de onlarda böyle bir değişme doğuramamıştır. Bu münasebetler, bu ticaret, kendilerine birtakım bilgiler, birtakım sanatlar verdiği gibi birçok kötülükler de vermiş, ama onları bu durgunluk halından bir türlü çekip ayıramamıştır.

Bu olayın başlıca sebepleri şunlardır: Ancak bizim gibi daha olgun topluluklarda bulunabilen hemen hemen tam serbestliğe bağlı iklim şartları, alışkanlıklar, nimetler; insanın çocukluğunda edindiği kanaatlere, memleketin göreneklerine tabii olarak bağlılığı; bilgisizliğin her türlü yeniliğe düşman kesilmesi; henüz pek zayıf olan araştırma merakının önüne geçen beden, hele ruh tembelliği; saçma inançların bu ilk topluluklar üzerinde kurduğu hâkimiyet. Yalnız, bu sebeplere medeni milletlerin açgözlülüğünü, katıkalbliliğini, ahlâksızlıklarını, peşin hükümlerini de katmak gerekir. Çünkü bunlar öbür milletlere daha kuvvetli, daha zengin, daha bilgili, daha çalışkan, ama daha ahlâksız, hele daha az bahtiyar görünüyorlardı. Öbür milletler, medeni milletlerdeki ihtiyaçların çokluğundan, genişliğinden, açgözlülüklerinin kendilerine verdiği acılardan, her zaman harekette olan, bir türlü doymak bilmiyen bitmez tükenmez hırslarının çalkanışlarından bıkip usandıkları için onların üstünlüğü karşısında çok çok hayranlık duymamış olsalar gerektir. Kimi feylesoflar bu milletlere acımışlar, diğerleri onları övmüşlerdir: Birincilerin budalalık, tembellik dediği şeye ötekiler bilgelik, erdem adını vermişlerdir.

Feylesoflarca ortaya atılan bu mesele, bu eserde çözümlenecektir. Burada zekâ ilerlemeleri ardından, neden toplulukların bahtiyarlığa, erdeme doğru ilerlemelerinin gelmediği, peşin hükümlerle ilerlemeler halitasının bilgi ışıklarının

dan doğması gereken, ama bundan başka bu ışıkların yaygınlığından çok sâflığına bağlı olan iyiliği nasıl bozabildikleri görülecektir. Görülecektir ki, kaba bir topluluktan aydın, hür milletlerin medeniyet haline böyle fırtınalı, zahmetli bir geçiş, insan zekâsının bir soysuzlaşması değil, ama mutlak olgunlaşmasına doğru adım adım yürüyüşünün zorunlu bir buhranıdır. Görülecektir ki, medeni milletlerde kötülükleri doğuran bilgi ışıklarının artması değil, gerilemesidir. Kısacası, bu ışıklar, hiçbir zaman insanları bozmak şöyle dursun, onları yola getirip değiştiremedikleri zaman bile, hiç değilse kabalıklarını gidermişlerdir.

ÜÇÜNCÜ DEVİR

Alfabe yazısı bulununcaya kadar çiftçi milletlerde görülen ilerlemeler

Buraya kadar çizdiğimiz tablonun yeknesaklığı biraz sonra kaybolacaktır. Artık topraklarına bağlı, hemen hemen karışksız bir aileyi devam ettiren, milletlerin töreleri, karakterleri, kanaatleri, saçma inançları arasındaki farklar, küçücük farklar değildir.

Aradan çok geçmeden akınlar, fetihler, imparatorlukların meydana gelişi, yıkılışı; milletleri ya yeni topraklar üzerine dağıtarak, ya aynı toprağı aynı zamanda çeşitli milletlerle kaplıyarak birbirine katıp karıştıracaktır.

Olayların gelişi, tabiatın ağır, fakat düzgün gidişini hiç arasız bulandıracak, boyuna geciktirecek, arasına da hızlandıracaktır.

Böyle bir yüzyılda, bir millette görülen herhangi bir olaya, her zaman binlerce fersah, yüzyıllarca uzakta geçen bir devrim sebep olmuştur; zamanın karanlığı, bizden önce gelen insanlar üzerinde, kimi zaman da doğrudan doğruya kendi üzerimizde etkilerini gördüğümüz bu olayların büyük bir kısmını örtmüştür.

Ama ilk önce bu değişmenin neticelerini, milletlerin fetihlerinden, karışmasından doğabilecek tesirden ayrı olarak, yalnız bir millette ele alıp gözden geçirmek gerektir.

Çiftçilik, insanı işlediği toprağa bağlıyor. Onun için yalnız kendisini, ailesini, av aletlerini, önüne katıp sürebileceği sürüleri bir yerden bir yere götürmekle iş bitmiş olmuyor. Hiç kimsenin malı olmıyan topraklar, bulunduğu yerden kaçtığı zaman, artık ne ona, ne de onun yiyeceğini sağlayan hayvanlara bir geçim vasıtası vermiyor.

Her toprağın, ürünleri yalnız onun malı olan, bir sahibi vardır. Hazırlanması için çalışan insanlarla hayvanların geçimini, idaresini çıkarmak için gerekli masraflardan fazla olan bir hasat, toprak sahibine, hiçbir emek karşılığı olmıyan yıllık bir kazanç vermektedir.

Topluluğun ilk iki halinde bütün fertler, hiç değilse bütün aileler, aşağı yukarı gerekli olan bütün sanatları işlerlerdi.

Ama, çalışmadan topraklarının ürünleriyle yaşayanlar ve bunların verdikleri gündeliklerle geçinen diğer insanlar ortaya çıktığı, işler çoğaldığı, sanatları işleme yolları daha geniş, daha çapraşık bir hal aldığı zaman, ortak menfaat, çok geçmeden, insanları bu sanatları aralarında paylaşmaya zorladı. O zaman görüldü ki, bir ferdin işlediği sanat, ne kadar az nesne üzerinde işlenirse o kadar mükemmelleşiyor, el, uzun bir alışkanlığın kendisine daha yatkın bir hale getirdiği pek az hareketi daha çabuk, daha sağlam yapıyordu; sık sık tekrarlanan bir işin iyi yapılması için daha az kafa yormak istiyordu.

Böylece, insanların bir kısmı kendilerini ekim işlerine verirken, diğerleri bu işlerde kullanılan aletleri hazırlıyordu. Ev hayvanlarını gözetme, ev idaresi, giyecek yapma işleri ayrı sanatlar oluyor. Ellerinde pek az mal mülk bulunan ailelelerde, bu işlerden bir tanesi bir ferdin bütün zamanını doldurmaya yetmediği için, bu ailelerin çoğu bir kişinin işini, gündeliğini paylaşıyor. Çok geçmeden, sanatlarda kullanılan ve tabiatları bakımından çeşit çeşit hareketler isteyen maddeler çoğalıyor; bunlardan birbirine benzer işleri gerektiren maddeler herbiriyle ayrıca bir sanat işçisinin uğraştığı çeşit çeşit sanatlar meydana getiriyor. Ticaret, genişliyor, içine aldığı pek çok nesneleri daha geniş bir araziden çıkarıyor; sadece saklamak, bir yerden bir yere götürmek, kârla başkalarına satmak için uzak yerlerden satın alma işiyle uğraşan ayrı bir sınıf türüyor.

Böylece, kır hayatında raslanan üç sınıfa, yani mal mülk sahipleri sınıfına, onların ailelerine bağlı olan hizmetçiler sınıfına, en sonra köleler sınıfına, şimdi bir de her çeşit işçiler sınıfıyla tüccarlar sınıfını katmak gerekiyor.

İşte bu zamanda daha basit, fertleri birbirine daha çok yaklaşmış, daha karmaşık bir toplulukta, daha yaygın bir kanun sisteminin lüzumu duyuldu; gerek suçlara verilecek cezaları, gerek anlaşma şekillerini daha kesin bir açıklıkla belli etmek, kanunun tatbik edilmesi istenen olayları açıklama vasıtalarını daha sağlam kurallara bağlamak gerekiyordu.

İhtiyaçlarla olaylar, bu ilerlemeleri yavaş yavaş, derece derece meydana getiriyordu; bunlar, çoban milletlerin artık tutmuş oldukları yolda atılan bir kaç yeni adımdır.

İlk devirlerde eğitim, sadece ev eğitimiydi. Çocuklar, gerek birlikte gördükleri işlerde, gerek babalarının işlediği zanaatlarda, onun yanında yetişirler, budunsunun veya ailenin tarihini teşkil eden az sayıda gelenekleri, topluluk içinde sürüp giden masalları, millî âdetlerle kaba bir ahlâkı meydana getiren ilkelerin veya peşin hükümlerin bilgisini ondan öğrenirlerdi.

Çocuklar, şiirli, danslı arkadaş toplantılarında, askerlik talimlerinde olgunlaşırlardı. Ulaştığımız bu devirde, daha zengin ailelerin çocukları, ya şehirlerde ihtiyarların meclislerinde, ya başlarında bulunan şefin evinde bir çeşit ortak eğitim görürlerdi. Burada memleketin kanunları,

Öreleri, görenekleri üzerinde bilgi edinirler, o zaman, içinde tarihi de saklıyan destanları söylemeyi öğrenirlerdi.

Daha yerleşik bir hayat alışkanlığı, erkeklerle kadın arasında daha büyük bir eşitlik kurdu. Kadınlar, artık, faydalanılacak basit bir nesne, efendiye yalnız biraz daha yakın bir köle sayılmaktan çıktılar. Erkek, onları arkadaş olarak tanıdı, bundan başka onların kendi bahtiyarlığı için neler yapabileceklerini öğrendi. Bununla beraber, kadınların çok saygı gördükleri, poligaminin kaldırıldığı memleketlerde bile ne hak, ne adalet, ödevler ve ayrılma hakkı bakımından tam bir karşılığa, aldatmaya karşı verilen cezalar da tam bir eşitliğe kadar gitmiyordu.

Bu türlü peşin hükümlerin tarihi gibi, bunların insan soyu alınyazısı üzerindeki tesirlerinin tarihi de, çizmeyi tasarladığım tabloya girecektir; hiçbir şey insan soyu bahtiyarlığının akıl ilerlemelerine ne derece bağlı olduğunu bunun kadar iyi göstermeye yaramaz.

Birtakım milletler, kırlarda dağınık bir halde kalıyorlar. Diğerleri, kıral kelimesinin karşılığı olan herhangi bir adla anılan ortak şefin ve onun nüfuzunu paylaşan boy şefleriyle büyük aile ihtiyarlarının merkezi halini almış olan şehirlerde beraberce yaşıyorlar. Burada topluluğun ortak işleri görülür, ayrı ayrı işler üzerinde karar verirdi. İnsanlar bu sabit zenginliklerle birlikte sayıları gittikçe çoğalan haydutlardan korumak için pek değerli hazinelerini de burada toplamışlardı.

Milletler, toprakları üzerinde dağınık kaldıkça, şeflerinin toplanmaları için, ortak menfaatler üzerinde yapılan danışmalar için, hüküm veren mahkemeler için, bir yer, bir zaman göstermek âdet oldu.

Bir kökten gelen, bir dili konuşan milletler, birbirleriyle harb etmekten de geri kalmıyarak, hemen her zaman az veya çok sıkı bir federasyon kurup gerek yabancı düşmanlara karşı, gerek kendilerine edilen hakaretlerin öcünü almak, gerekse herhangi bir din ödevini beraberce yerine getirmek için birleşmeye karar veriyorlar.

Konukseverlikle ticaret de, görenekleri, dilleri bakımından birbirinden farklı olan bu milletler arasında, yağmacılıkla harbin her zaman bozduğu, ama sonra çapul sevdasından, öc alma hırsından daha kuvvetli olan bir zorunluğun yeniden kurduğu birtakım değişmez bağlantılar doğuruyordu.

Harbde yenilenleri boğazlamak, soymak, köle haline sokmak, artık milletler arasında tanınan biricik hak değildi. Toprak bırakmalar, ceremeler, haraçlar, biraz olsun, barbarca zorbalıkların yerini tutuyordu.

Bu devirde silâhı olan her erkek askerdi; daha iyi silâhları olanlar, bunları daha iyi kullanmaya alışanlar, harbde ardından gelmeleri şartıyla başkalarına silâh buluverenler, biriktirdikleri erzaklarlar onların ihtiyaçlarını karşılayacak durumda bulunanlar, tabiatıyla şef oluyorlardı; ama, hemen hemen gönülden gelen bu baş eğme, kölece bir bağlılığa kadar varmıyordu.

Arada bir yeni kanunlar yapmak ihtiyacı duyulduğu zaman, vatandaşların eşit olarak vermek zorunda oldukları umumî masraflar bulunmadığı yahut bunlar gerekli olunca şeflerin malı olan veya ortaklaşa korunan topraklardan ödendiği zaman, birtakım düzenlerle endüstriye, ticarete güçlük çıkarma fikrinin henüz bilinmediği zaman, saldırış harbine halkın rızasıyla karar verildiği yahut böyle bir harb sadece zafer sevdası, çapul zevki için gönüllü olarak buna katılanlarca yapıldığı zaman, ilk şeflerin veya kırıalların hemen hepsinde bulunan soydan gelme haklarına ve diğer daha aşağı şeflerin zorla ele geçirdikleri siyasi otoriteyi paylaşma, hükümet ve hakimlik işlevlerini görme imtiyazlarına rağmen, insan bu kaba hükümetlerde yine kendini hür sayıyordu.

Ama sık sık bir kırıalın şahsi öc almalara, keyfî şiddet hareketlerine kalkıştığı olurdu; çoğu zaman bu imtiyazlı ailelerde gurur, soydan soya güdülen bir kin, aşk taşkınlıkları, altın hırsı yüzünden cinayetler artarken, şehirlerde birleşip kırıalların ihtiraslarına alet olan şefler de suikastları, sivil harbleri körüklüyorlar, karakuşi hükümlerle halkı eziyorlar, hırslarına kapılarak işledikleri cinayetlerle olduğu gibi haydutluklarıyla de onu hırpalayıp duruyorlardı.

Birçok milletlerde bu ailelerin sataşkanlıkları, halkın sabrını tüketiyor, neticede bu aileler halk tarafından yok ediliyor, kovuluyor, yahut kanunun pençesine teslim ediliyor, arada bir de

ortak kanunca sınırlanan bir otorite ile unvanlarını koruyorlardı. Böylece sonraları cumhuriyet adı verilen idarelerin kurulduğu görüldü.

Başka yerlerde, kendilerine dağıtacak silâhları, hazineleri bulunduğu için dalkavuklarla sarılmış olan kırallar, mutlak bir otorite kullanıyorlar; işte tiranlığın kökü buradan başlar.

Diğer ülkelerde, hele küçük milletlerin asla şehirlerde toplanmadıkları ülkelerde, bu kaba anayasaların ilk şekilleri, bu milletlerin hayatları boyunca veya bir fâtihin boyunduruğu altına girdikleri yahut soygunculuk düşüncesiyle kendi başlarına harekete geçerek yabancı toprak üzerine yayıldıkları ana kadar tutunup kalmıştır.

Pek dar bir alan üzerinde sıkışmış olan bu tiranlık, uzun zaman yaşıyamazdı. Milletler, kendilerine vurulan boyunduruğu çarçabuk silkip attılar, hattâ bu boyunduruk fikri bile tutunamadı. Canavar, artık kendisinden korkulmıyacak, ürkölmiyecek kadar yakından görülmüş ü; eğer tiranlar, parçalıyarak ezdikleri milletin kudretiyle kendi zaıflarının sırrını ondan gizliye bilmek için imparatorluklarını çok uzaklara yaymazlarsa, ne zorla, ne fikirle millete sürekli zincirler vuramayacaklardır.

Cumhuriyetlerin tarihi, bundan sonra gelen devirdedir; ama incelediğimiz devir bizi yepyeni bir manzara ile karşılaştırmak üzeredir.

Yabancı bir millete boyun eğmiş olan bir çiftçi millet, ocaklarını asla bırakmıyor; hayat, onu efendileri hesabına çalışmaya zorluyor.

Kimi zaman da hâkim millet, ele geçirilen arazi üzerine bu araziyi idare etmek için şefler, korunmak, hele burada yaşayanları el altında tutmak için askerler bırakmakla, silâhları alınmış, itaatli tebaadan para veya erzak halinde haraç istemekle kanaat ediyor. Kimi zaman da aynı araziyi kendisi eline alıyor, askerlerine, subaylarına buradan mal mülk dağıtıyor, ama o zaman da yerli halkı işlemekte olduğu toprağa bağlı tutuyor, az veya çok şiddetli kanunlarla düzenlenen bu yeni çeşit köleliğin boyunduğuru altına alıyor. Bir askerî idare ile bir mahkeme kurmak, cihangir milletin fertleri için, bu toprakları kazanmanın belli başlı şartı oluyor.

Başka zaman hâkim millet, toprağın mülkiyetini kendi elinde tutuyor, başkalarına, aynı şartları koşarak, bu toprağın gelirinden yalnız faydalanma hakkı veriyor. Hemen her zaman, hallere, şartlara göre, fetihte alet olanları mükâfatlandırmada, yenilenleri soymada kullanılan bu üç usulün üçünün birden kullanıldığı görülmüştür.

Bundan sonra yeni yeni insan sınıflarının doğduğunu görüyoruz; hâkim milletin soyundan gelenlerle baskı altında bulunan milletin soyundan gelenler; cumhuriyetlerin patriciyasiyle karıştırılmaması gereken soy asıllığı; köleliğe düşürülmeden çalışmaya, körükörüne bağlılığa, aşağılanmaya mahkûm edilen bir millet; en sonra ev kölelerinden ayrılan ve daha az keyfî olan kul-luklariyle efendilerinin keyifleri karşısına kanunu koyabilen toprak köleleri.

Derebeyliğin kökü de bu devirde görülebilir. Derebeylik, yalnız bizim ülkelerimizde raslanan bir belâ değildir, medeniyetin aynı devirlerinde hemen bütün yeryüzünde görülmüştür, her defasında da aynı toprak, zaferin, aralarında soydan gelme bir eşitsizlik kurduğu iki millet tarafından sıra ile ele geçirilmiştir.

En sonra despotizm de fethin bir neticesi olmuştur. Burada despotizm söziyle, onu gelip geçici tiranlıklardan ayırmak için, tek bir adamın bir milleti ezmesini kastediyorum; bu adam, kanaate, alışkanlığa dayanarak, bilhassa askerî bir kuvvetle o millete hükmeder, o milletin fertleri üzerinde doğrudan doğruya keyfî bir otorite kullanır, ama kendisi de peşin hükümlere saygı göstermek, boş isteklere göz yummak, açgözlülüğü, kibri okşamak zorundadır.

Cihangir milletten veya boyun eğenler kütlesine yabancı milletten toplanan bu silâhlı kuvvetin kalabalık, seçme bir kısmıyla sıkı sıkıya kuşatılmış olan, vilâyetleri, emirlerinde aynı ordunun pek zayıf birlikleri bulunan generallerle elinde tutan bu adam, zorla, dehşet saçarak hüküm sürer; çünkü yenilen millet içinde veya dağınık, birbirine rakip şefler arasında tek bir kişi bile, onun elinde bulunan kuvvetlerin bir anda ezemeyeceği kuvvetleri karşısına çıkarmak imkânını aklına getiremez.

Muhafızların bir ayaklanması, merkezde çıkan bir başkaldırma hareketi, müstebit için kötü neticeler doğurabilir, ama bu gibi hareketler de

despotizmi zayıf düşürmekten uzaktır. Fakat bir ordunun başındaki general, gelenekle yerini almış olan bir aileyi devirerek yeni bir hanedan kurabilir, ama bu da yine aynı tiranlığı yürütmek içindir.

Bu üçüncü devirde, henüz ne fâtih olmak, ne fethedilmek felâketine uğramamış olan milletler, çiftçi milletlerin sade, kuvvetli erdemlerini, kahramanlık zamanlarının törelerini gösterirler; bunlarda büyüklükle yırtıcılığın, iyikalblilikle barbarlığın birbirine karışması, tabloyu o kadar çekici bir hale kor, bizi öylesine sarar ki, bu milletlere hem hayran olur, hem acırız.

Fâtihlerin kurdukları imparatorluklarda görülen tablo ise, tam tersine, despotizmle hurafenin insan soyunu sürükliyebildiği düşkünlük ve ah-lâksızlığın bütün inceliklerini bize göstermektedir. Burada endüstri ve ticaret üzerinden alınan haraçların, insana güçlerini istediği gibi kullanma hakkını verdiren ceremelerin, işini seçmede, malını mülkünü kullanmada güçlük çıkaran, çocukları babalarının mesleğine bağlayan kanunların, müsaderelerin, merhametsizce cezaların ortaya çıktığı görülür. Kısacası keyfî hareketler, kanuna dayanan tiranlıklar, hurafeden kuvvet alan zulümler, insanlığın hor görülmesinden ileri gelmiştir.

Asla büyük devrimler geçirmemiş olan bundunsularda, medeniyet ilerlemelerinin oldukça aşağı bir basamakta durduğu görülebilir. Bununla

beraber daha o zamanlar, insan zekâsı ilerlemelerinin ilk iticisi olan, aynı zamanda lüzumsuz lüks zevkini doğuran, endüstriyi teşvik eden yeni fikirler, yeni heyecanlar ihtiyacıyla birlikte doymaz bir gözle tabiatın sırlarını saklıyan perdeyi delemek bir tecessüs duymuşlardı; bu yüzden hemen her yerde bu ihtiyacı gidermek için durmadan değişebilen heyecanlar elde etmek isteğiyle boyuna fizik vasıtalar aranışlar, kullanmışlardır. Mayalı likörler, sıcak içkiler kullanmak, afyon, tütün, tenbol tiryakilikleri bunlardandır. Bu alışkanlıklardan her hangi birine raslanmıyan milletlerin sayısı pek azdır; bunlardan bütün günü dolduran, bütün saatlerde tekrarlanan bir zevk doğar; bu zevk, zamanın yükünü hafifletir; bu işle uğraşma, uyanık bulunma ihtiyacını karşılar, sonunda da bu ihtiyacı duyulmaz bir hale getirir, insan zekâsında çocukluğu, hareketsizliği uzatır. Bilgisiz, köle milletlerin ilerlemelerine engel olan bu alışkanlıklar, aydın memleketlerde de hakikatın bütün sınıflara eşit, sâf bir ışık saçmasına engel olmuştur.

Topluluğun ilk iki devrinde sanatların ne halde bulundukları ortaya çıkarılmakla odunun, taşın, hayvan kemiklerinin işlenmesi, derilerin tabaklanması, kumaşların dokunması gibi işlere ilk milletlerin boyacılık, çömlekçilik gibi daha güç sanatları, ilk maden işletmelerini nasıl ilâve edebildikleri gösterilecektir.

Bu sanatlardaki ilerlemeler, bir birinden ayrı milletlerde yavaş yavaş olmuştur, ama bu mil-

letler arasında zayıf da olsa birtakım münasebetlerin kurulması, bu ilerlemelerinin yürüyüşünü hızlandırmıştır. Bir millette görülen yeni bir işleme tarzına, yeni bir buluşa komşuları da ortak olmuştur. Çoğu zaman sanatları yıkan fetihler, onları yaymaya, gidişlerini durdurmadan, ortadan kalkmalarına meydan vermeden onların mükemmelleşmesine yardım etmeye başlamıştır.

Hurafe ile despotizmin uzun tesirleriyle bütün insan güçlerinin değerden düşürüldüğü milletlerde, bu sanatlardan birçoğunun çok yüksek bir mükemmellik derecesine ulaştığı görülmektedir. Ama bu iptidai endüstrinin akla durgunluk veren eserleri gözden geçirilince burada dehanın nimetlerini gösteren hiçbir şey görülmez: burada mükemmelleşmelerin körükörüne bir alışkanlığın ağır emeklerle elde edilen bir eseri olduğu anlaşılır. Her yerde bizi hayrete düşüren bu endüstrinin yanbaşı, onun kökünü meydana veren bilgisizliğin, kalın kafa lılığın izleri görülmektedir.

Toprağa yerleşmiş, barış içinde yaşayan topluluklarda astronomi, hekimlik, pek basit anatomi kavramları, madenlerde nebatların bilgileri tabiat olaylarını araştırmanın ilk unsurları, gözlemleri çoğaltarak, ağır fakat emin bir tarzda bu gözlemlerin eninde sonunda ulaştırdıkları birtakım genel neticeleri kolayca, hemen bir bakışta kavramayı sağlayan zamanın tesiriyle mükemmelleşirler, yayılırlar.

Bununla beraber bu ilerlemeler çok zayıf olmuştur; eğer birtakım aileler, hele özel kastlar, zaferlerinin, kudretlerinin, ana temeli olarak kullanmasalardı bu bilimler, daha çok uzun zaman ilk çocukluk çağında kalırlardı.

Artık tabiatın gözlemine insanın, toplulukların gözlemi katılabilmişti. Artık pek az pratik ahlâk, siyaset maksimleri nesilden nesile geçiyordu: bu kastlar onları kendilerine mal ettiler. Dinî fikirler, peşin hükümlerle hurafeler de onların alanını gittikçe genişletiyordu. Bu kastlar, ilk insan birliklerinin, ilk şarlatan ve falcı ailelerinin yerini tutmuştur. Ama biraz incelmış olan kafaları kandırmak için daha büyük bir ustalık göstermek gerekiyordu. Onların gerçek bilgileri, görünüşte çetin bir hayat sürmeleri, yabancı insanların arzu ettikleri şeyi ikiyüzlüce küçümsemeleri, onların halkın gözünde bu zayıf bilgileri de, bu ikiyüzlüce erdemleri de kutsallaştıran şöhretlerini bir otorite haline getiriyordu. Bu toplulukların üyeleri birbirinden epeyce farklı iki konuyu ilkin aynı derecede gayretle ele alıyorlar: Bunlardan biri, kendileri için yeni yeni bilgiler edinmektedir; diğeri de halkı aldatmaya, ruhlara hükmetmeye yarıyan bu bilgileri kullanmaktır.

Onların bilginleri en çok astronomiyle uğraşırlardı; çalışmalarıyla meydana getirdikleri eserlerin dağınık izlerine bakarak hüküm verilirse denilebilir ki, bu adamlar, dürbünlerin yardımı olmadan, ilk unsurların yüksek matematik nazariyelerine dayanmadan, bu alanda mümkün olan en yüksek noktaya ulaşmışlardır.

Gerçekten, gökyüzü olaylarını hesaplayıp önceden bildirmek imkânını elde etmek için, bir sıra gözlemlerin yardımıyla, yıldızların hareketlerinin oldukça belgin bir bilgisine varılabilir. Gözlemler çok uzun bir zaman üzerine yayılınca bulunması pek kolay olan bu ampirik kanunlar, bu ilk astronomicileri asla dünya sisteminin genel kanunlarını bulmaya kadar götürmemiş, ama ihtiyaçlarını veya tecessüslerini ilgilendirebilen her işte, yetecek kadar, insanın noksanını tamamlamış, endüstri hakkını yalnız kendi ellerinde tutan zor-baların itibarını arttırmaya yaramıştır.

Aritmetik ölçeklerin, yani bütün sayıları pek az işaretle gösterme, pek basit teknik işlemlerle, insan zekâsının kendi başına bırakılınca ulaşamayacağı hesaplar yapma gibi mutlu bir vasıtanın ince fikrini onlara borçlu olduğumuz anlaşılıyor. Bu, insan zekâsı kuvvetlerini iki kat artıran metotların ilk örneğidir; bu metotların yardımıyla de insan zekâsına, ulaşılması yasak olan bir sınır çizilemiyor, insan zekâsı, sınırlarını sonsuz olarak genişletiyor.

Ama insanların aritmetik bilimini bu ilk işlemlerden daha ileri götürdükleri görülüyor. Bu insanların toprak ölçüsü sanatı için gerekli astronomi tatbikatını içine alan geometrisi, Pythagoras'ın Yunanistana götürdüğü veya yeniden bulduğu o ünlü dâvada durmuş kalmıştır.

Bu insanlar, makineler mekaniğini onu kullanacaklara bırakmışlardır. Bununla beraber masallarla karışık birtakım rivayetler bu bilim ko-

lunun, zihinleri harikalarla şaşırtma vasıtalarından biri olarak, makine ile uğraşanlarca kullanılmak üzere işlendiğini bildirir görünmektedir.

Hareket kanunları, rasyonel mekanik, bu insanların dikkatini asla çekmemiş.

Onlar hekimliği, cerrahlığı, hele yaraları iyileştirme cerrahlığını öğreniyorlarsa da, anatomiye yüzüstü bırakıyorlar.

Botanikle tabiat tarihindeki bilgileri, ilâç olarak kullanılan birtakım maddelerle garip özellikleri işlerine yarıyabilecek birtakım madenlerden ileri geçmiyordu. Onların basit prosedeler içinde kalan, nazariyesiz, metotsuz, analizsiz kimyası, birtakım ilâçlar yapma sanatından, gerek hekimlikte, gerek sanatlarda kullanılan birtakım sırların bilgisinden veya kendisinden daha az bilgili olmıyan şeflere bağlı bilgisiz bir kalabalığın gözlerini kamaştırmaya yarıyan birtakım hokkabazlıklardan başka bir şey değildi.

Onlar için bilimlerdeki ilerlemeler, yalnız ikinci derecede bir gaye, hükümlerini devam ettirip yaymada bir vasıtaydı. Onlar hakikati yalnız yanılmalar saçmak için arıyorlardı; bu yüzden hakikate binde bir ulaşmalarına şaşmamalıdır.

Bununla beraber, yine bu insanlar, gelenekleri sağlamada, yerleştirmede, bilgileri — çoğaltmaya başlar başlamaz — başkalarına bildirmede, bir yerden bir yere götürmede tek vasıta olan yazı sanatını bilmemiş olsalardı, ne kadar ağır, ne kadar zayıf olursa olsun, bu ilerlemeler de yapılamazdı.

Böylece hiyeroglif yazısı, ya onların ilk buluşlarından biriydi, yahut öğretici sınıfların meydana gelişinden önce bulunmuştu.

Onların gayesi, aydınlatmak değil, hüküm sürmek olduğu için, halka yalnız bütün bildiklerini bildirmemekle kalmıyorlar, ona göstermek istedikleri bilgileri de yanılmalarla bozuyorlardı. Onlar halka doğruluklarına inandıklarını değil, kendi işlerine yarıyanı öğretiyorlardı. Kendilerinin insanlardan üstün, tanrısal bir karaktere bürünmüş, geri kalan insanlara yasak olan bilgileri doğrudan doğruya gökten almış görünmelerine yarıyan tabiatüstü, kutsal, göksel şeylerle karıştırmadan halka hiçbir şey göstermezlerdi.

Böylece iki doktrin ortaya çıktı: Biri bu insanların kendileri için, öbürü halk için. Çok defa bu adamlar, birçok tarikatlara ayrıldıklarından her biri birtakım sırlar saklıyorlardı. Bütün aşağı tarikatlar, aynı zamanda hem aldatıcı, hem anlayışsız idiler, ikiyüzlülük sistemine de, yalnız birtakım müritler tamamiyle mükemmelleşmiş göziyle bakıyorlardı.

Bu iki taraflı doktrinin yerleşmesine zamanın, milletler arasındaki münasebetlerin, karışmaların eseri olan dillerdeki değişiklikler kadar hiçbir şey yardım etmemiştir. İki taraflı doktrini tutanlar, eski dili, yahut başka bir milletin dilini kendilerine alıkoymuşlar, böylece yalnız kendilerince anlaşılan bir dili elde etmek gibi bir üstünlük sağlamışlardır.

Nesneleri, ister aynı şeye, ister benzeri bir şeye az veya çok uygun bir resimle işaretliyen ilk yazı, bu nesnelerin benzerliği hemen hemen silinmiş olan veya artık düpedüz itibari işaretlerden başka bir şey kullanmıyan basit bir yazıya yerini bırakınca, zaten bir dili olan gizli doktrin, artık bir yazıya da kavuşmuş oldu.

Dillerin başlangıcında aşağı yukarı her kelime bir mecaz, her cümle bir temsildir. Zihin, şekilli anlamla öz anlamı birdenbire, kavrar; kelime, fikirle birlikte bu kelimenin anlattığı benzeri hayali de ortaya koyar. Ama zihin, bir kelimeyi bir şekilli anlamda kullanma alışkanlığıyla ilk anlamından soyarak yalnız onun üzerinde karar kılıyor; böylece baştan şekilli olan bu anlam, yavaş yavaş aynı kelimenin hem gündelik, hem öz anlamı oluyor.

İlk allegorik dili koruyan papazlar, bu dili halkla birlikte kullanıyorlar; bu dilin gerçek anlamını artık kavramıyan, kelimeleri onların öz kavramı halini almış olan biricik kavramı görmeye alışan halk, aynı deyimler papazların kafasında sadece basit bir hakikati gösterdiği halde bunları nedense saçma masallar şeklinde anlıyordu. Papazlar, kutsal yazılarını aynı şekilde kullanıyorlardı. Onlar bir astronomi olayını, yıl tarihinin olgularından birini göstermek istedikleri zaman, halk bu olgularda insanlar, hayvanlar, devler görüyordu.

Böylece papazlar, düşünmelerinde, hemen her tarafta büyük, ucsuz bucaksız, sonsuz bir bütünün metafizik sistemini yaratmışlardı ki, varlıkların hepsi bu bütünün parçalarından, evrende görülen değişikliklerin hepsi bu bütünün çeşitli görünüşlerinden başka bir şey değildi. Gökyüzü onlara yalnız bu ucsuz bucaksız boşluklara serpilen yıldız kümelerinden, az veya çok karmaşık hareketler çizen gezegenlerden, bu çeşitli gökyüzlerin duruşları sonucu olan salt fizik olgulardan başka bir şey göstermiyordu. Papazlar, görünürdeki duruşlarını, gidişlerini göstermek, onlardaki olguları açıklamak için bu yıldız kümelerine, bu gezegenlere, onların sabit veya hareketli hayalî dairelerine birtakım adlar takıyorlardı.

Ama kendileri için bu metafizik kanaatleri, bu tabii hareketleri anlatan dilleri, eserleri, halkın gözüne pek acayip bir mitoloji sistemi olarak görünüyor, bu yüzden pek saçma inançların, pek mânasız tarikatların, pek yüz kızartıcı, pek barbarca hareket tarzlarının temeli oluyordu.

Sonradan uyduranların ikiyüzlülükleri veya acayiplikleri yüzünden yeni yeni masallarla şişirilmiş olan hemen hemen bütün dinlerin temeli böyle atılmıştır.

Bu kastlar, insanı, varlığıyla aşağı yukarı aynı olan zincirleri büyük bir sabırla taşıyabilecek, bunları kırma arzusuna meydan vermiyecek şekilde yetiştirmek için, bir an bakışlarımızı Çin üzerine, bilimlerde, sanatlarda hiçbir milletin ken-

dinden önce gelmediği anlaşılan, fakat bütün bu alanlarda diğer milletler tarafından arkada bırakıldığını görmek için, bu millet üzerine dikmek gerektir; burada opçuluk bilgisi, bu milletin barbarların eline düşmesine asla engel olmamıştır. Burada birçok okulları bütün yurttaşlara açık olan bilimler, başlıbaşına her ürlü yükselmeye yol açıyordu. Bununla beraber saçma, peşin hükümlere boyun eğen bu bilimler, pek derin bir bayağılık uçurumuna düşmüşlerdir; hattâ burada matbaacılığın icadı bile, insan zekâsının ilerlemelerinde asla işe yaramamıştır.

Başkalarını aldatmayı çıkarlı bulan insanlar, hakikati aramadan pek çabuk bıkmış olsalar gerektir. Milletlerin uysallığından hoşnut olan bu insanlar, çıkarlarını sürekli olarak sağlama bağlamak için yeni yeni vasıtalarla ihtiyaç olmadığını sanmışlardır. Bunlar çok geçmeden, allegoriler altında gizlenmiş olan hakikatlerin bir kısmını kendileri de unutmuşlardır; eski bilimlerinden yalnız şakirtlerinin güvenini tutmaya en çok yarıyanlarını saklıyorlar, ama sonunda kendileri de, kendi uydurdukları masalların elinde oyuncak oluyorlar. Bu zamandan sonra bilimlerdeki her türlü ilerlemelerin bir kısmı da, sonraki nesiller için kaybolup gitti: Bilgisizliğe, peşin hükümlere saplanıp kalmış olan insan zekâsı, varlıkları uzun zamandan beri Asya'yı lekelemiş olan geniş imparatorluklarda yüz kırtıcı bir uyuşukluğa düştü.

Bu imparatorluklarda yaşıyan milletlerde, bu medeniyet derecesiyle bu gerileme hali aynı zamana düşer. Yeryuvarlağının diğer taraflarını kaplayan milletler, ilerlemelerinde bir noktada durup kalmışlardır, bize de insan soyunun henüz çocukluk çağındaki tablosunu gösterirler, yahut da tarihini çizmek bize düşen son devirler içine olaylarla sürüklenip gelmişlerdir.

Ulaştığımız bu devirde Asya'daki aynı milletler, Çinlilerin bugün de kullandıkları yazıyı; yani her fikre birtakım itibari işaretleri bağlayan yazıyı kullandıktan sonra hiyerogliflerin yerine geçirdikleri alfabe yazısını bulmuşlardı.

Tarih ve muhakeme, hiyeroglifle alfabe yazısı arasında bulunan bu yazıya adım adım nasıl geçildiği üzerinde bizi aydınlatabilir; ama alfabe yazısının ilk önce nerede, ne zaman kullanıldığını açıkça anlatan hiçbir şey yoktur.

Daha sonra bu yazı, Yunanistan'a, insan zekâsı ilerlemeleri üzerine bu kadar kudretle, bu kadar mutlu bir tesiri dokunmuş, dehası kendisine bütün hakikat yollarını açmış olan, tabiatın, kaderin kendisini bütün milletlerin, bütün zamanların velinimet, öncüsü olarak hazırladığı —bu şerefi bugüne kadar hiçbir millet payla amamıştır.— bu millete ulaştırılmıştır. Bundan sonra yalnız bir millet, insan soyunun alinyazısında yeni bir devrimin başına geçmek umudunu besliyebildi. Tabiat ile olayların kombinasyonu bu milletin zafer kazanması için uzlaşmış görünüyor. Ama henüz belirsiz geleceğin bizden saklamakta olduğu şeyin içine girmeye hiç uğraşmasak daha iyi olur.

DÖRDÜNCÜ DEVİR

Yunanistan'da bilimlerin ayrılmasına kadar, yüzyılına doğru insan zekâsının ilerlemeleri.

Kendilerine Tanrıların oğulları süsünü vererek taşkınlıklarıyla, cinayetleriyle insanlığı lekeleyen kırıllarından bıkip usanmış olan Yunanlılar, birtakım cumhuriyetlere ayrılmışlardı. Bunlar arasında yalnız Lakedaimonia, diğer hâkimlerin otoritesine bağlı, yurttaşlar gibi kanunlara boyun eğen, kırıllığın Heraklides'ler ailesinin iki kolunun büyük oğulları arasında paylaşılmasıyla zayıf düşmüş olan soydan gelme şefleri tanıyordu.

Yunanlılara aynı kökle, aynı dille bağlı olan zayıf, birbirine düşmüş prenslerle idare edilen Makedonya'da, Tesalya'da, Epir'de oturanlar, Yunanistan'ı ezemiyorlar, yalnız şimalden gelen İskit milletlerinin akınlarından korumakla kalıyorlardı.

Bu memleketin, batıda ayrı ayrı, küçük küçük devletlere bölünmüş olan İtalya'dan yana da hiçbir korkusu yoktu, hemen bütün Sicilya ile İtalya'nın orta kısmındaki en güzel limanlar, anayurtlarıyla kardeşlik bağlarını kesmemiş olmakla beraber gene serbest cumhuriyetler kuran Yunan sömürgelerince ele geçirilmişti. Diğer sömürgeler, Ege denizi adalarında ve Küçükasya kıyılarının bir kısmı üzerinde kurulmuştur.

Böylece Asya kıtasının bu kısmı ile geniş Keyhüsrev İmparatorluğunun birleştirilmesi, dolayısıyla Yunanistan'ın istiklâlini, yaşarlarının hürriyetini korkutan biricik gerçek tehlike oldu.

Tiranlık, birtakım sömürgelerde, hele kiral ailelerinin yıkılışından önce yerleştikleri sömürgelerde, ne kadar sürekli olursa olsun, milletin asıl ruhuna dokunmaksızın, yalnız birtakım şehirlerde oturanların felâketine sebep olan gelip geçici, önemsiz bir belâ olarak ortaya çıkmıştı.

Yunanistan, doğu milletlerinin sanatlarını, birtakım bilgileriyle alfabe yazısının kullanılışını, din sistemlerini almıştı, ama bu durum, Yunanistan'da bir sığınak aramış olan sürgünlerin, şarktan doğru yanlış bilgiler getiren Yunanlı gezginlerin Yunanistanla bu milletler arasında kurdukları münasebetler sonunda meydana gelmişti.

Bilimler, artık burada ayrı bir sınıfın işi, malı olarak kalamazdı. Papazlarının belli başlı işleri Tanrılara tapmadan ileri geçmiyordu. İnsan dehâsı, bu yolda ukalâca gözlemlere, ruhani bir zümrenin ikiyüzlülük sistemine bağlı kalmaksızın bütün kuvvetlerini ortaya döküp saçabiliyordu. Hakikati bilmede bütün insanların eşit hakkı vardı. Her insan, bütünüyle herkese bildirmek için bu hakikati aramakla uğraşabilirdi.

Bu mutlu hal, Yunanlılarda, insan zekâsına, ilerlemelerinin hızlanmasında, yayılışında siyasi hürriyetten çok daha sağlam bir ilke olan serbesliği veriyordu.

Bununla beraber, aradan çok geçmeden, feylesoflar yani bilim, hikmet dostları gibi çok sade bir ad almış olan bilgiler, bilginler, çizdikleri çok geniş plânın ucsuzluğu bucaksızlığı içinde yollarını sapıtıyorlar. İnsan tabiatını, tanrılarını, tabiatını, dünyanın, insan soyunun ilk başlangıcını öğrenmek istiyorlar. Bütün tabiatı yalnız bir ilke, evrenin olaylarını tek bir kanun içine sokmayı deniyorlar. Ahlâkın bütün ödevlerini olduğu gibi gerçek saadetin sırrını da tek bir hareket kaidesi içine sığdırma yolunu arıyorlar.

Böylece hakikatleri bulacak yerde, sistemler uyduruyorlar; yalnız hayallerine dalmak için olayların gözlemine bir yana bırakıyorlar; kanatlarını, tanıtılar üzerine temellendiremeyince kelime incelikleriyle korumaya kalkışıyorlar. Bununla beraber aynı adamlar geometriyi, astronomiyi başarı ile işlemekten de geri kalmıyorlar. Yunanistan, bu bilimlerin ilk unsurlarını, hattâ birtakım yeni hakikatları, hiç değilse şarktan inançlar halinde değil de ilkelerini, tanıtılarını bildikleri nazariyeler halinde getirdikleri hakikatlerin bilgisini bu bilgileriyle, bilginlerine borçludur.

Sonraları, daha aydın yüzyıllarda yeniden ortaya çıkacak olan iki mutlu fikrin, bu sistemlerin karanlığı içinde, ışıldadığını görüyoruz.

Demokritos, evrendeki bütün olaylara, belirli, değişmez bir şekilde, bir ilk itme hareketi alan basit cisimlerin kombinezonları, hareketleri ne-

ticesi gibi bakıyordu; bu itmeden her atomda değişen, ama bütün kütlede her zaman aynı kalan bir iş miktarı meydana gelir.

Pythagoras, ilkeleri, sayıların özelliklerinden çıkması gereken bir ahengin evreni idare ettiğini ileri sürüyordu. Yani bütün olaylar genel ve hesap edilmiş kanunlara bağlı idi.

Bu iki fikirde Descartes'ın cüretli sistemleriyle Newton'un felsefesini kolayca tanıyoruz.

Pythagoras, gök cisimlerinin gerçek durumunu, dünyanın doğru sistemini düşünceleriyle buldu ve bu alandaki bilgileri Mısır ve Hint papazlarından alıp Yunanlılara tanıttı. Fakat bu sistemde hakikat, zihinleri kendilerine çekemeyecek kadar zayıf tanıtılar üzerine kurulduğu için duyguların öğrettiklerine çok aykırı, herkesin bildiği fikirlere çok yabancı idi: Pythagoras, okulunun içinde gizli kaldı, XVI. yüzyılın ortalarına doğru, henüz pek kuvvetli, pek tehlikeli olan duygulardan yüz çevirmeyi de, hurafenin peşin hükümlerini de alt etmiş olan daha sağlam tanıtlara dayanarak yeniden ortaya çıkıncaya kadar onunla beraber unutuldu gitti.

Pythagoras okulu, en çok Büyük Yunanistanda yayılmıştı; bu okul orada insanlık haklarının kanun koyucularını, ateşli koruyucularını yetiştiriyordu; sonunda da tiranların eliyle yıkıldı. Bunlardan bir tanesi Pythagoras'çıları okulları içinde diri diri yaktı; bu da şüphesiz felsefeyi inkâr etmek, milletlerin dâvasını bir yana atmak

için değilse de çok tehlikeli olan bir adı taşımaktan vazgeçmek, hürriyet, akıl düşmanlarının gazaplarını uyandırmaktan başka hiçbir işe yaramıyan şekilleri bırakmak için yeter sebep olmuştu.

Her iyi felsefenin ilk temellerinden biri de, her bilim için, her işareti iyice belli edilmiş, sınırlanmış bir fikir gösteren sağlam, belgin bir dil meydana getirmesi, kılı kırk yararcasına bir tahlille fikirleri iyi belirtmesi, iyi sınırlamasıdır.

Yunanlılar, tersine olarak, kelimelerin anlamı üzerinde oynamak, zihni iki anlamlı bayağı fikirler içinde bunaltmak, aynı işaretle birbiri ardınca çeşitli fikirleri anlatarak zihni yanlış yola saptırmak için gündelik dilin eksikliklerine kapılıyorlardı. Bununla beraber bu kelime ustalığı, zihinlere incelik verdiği gibi, hayali güçlükler karşısında onların kuvvetlerini de tüketiyordu. Böylece bu kelimeler felsefesi, insan aklının güçlerini aşan bir engel önünde durur gibi görüldüğü alanları doldurarak, onun doğrudan doğruya ilerlemelerine yardım etmemekle beraber, bu ilerlemeleri hazırlamaktan da geri kalmıyordu. İlerde bu gözlemi tekrarlamak fırsatını bulacağız.

Bu, belki de asla erişilemeyecek olan sorulara bağlanmak, nesnelerin önemine veya büyüklüğüne kapılarak, hakikate ulaşma vasıtaları olup olmadığını düşünmeden yanlış yola sapmak, olguları toplamadan önce nazariyeler kurmayı, henüz gözlenmesi bile bilinmediği bir sırada evren yapısını yapmayı istemek, kısacası ilk adımlardan başlayarak felsefenin yürüyüşünü durdurmuş,

zamanı için hoş görülmesi tabii olan yanılmaya kapılmak demektir. İşte bunun içindir ki Sokrates de sofistlere saldırırken, onların boş söz ustalıklarını gülünç bir hale koyarak, Yunanlılara, gökyüzünde kaybolan bu felsefeyi artık yeryüzüne indirmeleri için haykırıyordu. Ama onun ne astronomiye, ne geometriye, ne de tabiat olaylarına küçümseme ile baktığı yoktu; o, insan zekâsını yalnız ahlâk incelemesi içine sokan çocukça, yanlış bir fikir taşımıyordu. Tam tersine, matematik, fizik, bilimler, ilerlemelerini tamamiyle onun okuluna, şakirtlerine borçludurlar. Komedilerde ona kondurulmak istenen gülünçlükler arasında, birçok alaylara sebep olan tenkid, onun geometriyle uğraşması, meteorları incelemesi, coğrafya haritaları çizmesi, kızgın camlar üzerinde gözlemler yapmasıdır. Çok gariptir ki, bunlar yalnız Aristophanes'in soytarılığıyla o zamandan bize ulaştırılmıştır.

Sokrates, insanlara yalnız tabiatın ellerine verdiği nesnelerle kanaat etmelerini bildirmek, bu yolda yeni adımları denemeden önce her adımı sağlamca atmayı, bilinmiyen bir alanda tesadüfe kapılmadan önce etraflarındaki alanı incelemeyi öğretmek istiyordu.

Ölümü, insan zekâsının tarihinde önemli bir olaydır; felsefe ile hurafenin savaşıdan doğan ilk cinayettir. Daha önce Pythagoras okulunun yakılması, felsefenin insanlığı ezenlere karşı Sokrates'in açtığı savaştan daha eski, daha kıyasıya bir harbi göstermişti. Her iki olay da yeryüzün-

de papazlarla kırıllar kaldıkça sürüp gidecek, gözden geçireceğimiz tabloda büyük bir yer tutacaktır.

Papazlar, zekâlarını olgunlaştırmaya, ilk sebeplere yükselmeye çalışarak, dogmalarının bütün saçmalığını, törenlerinin bütün acayıplığını, kehanetlerindeki, kerametlerindeki bütün düzenbazlığı öğreten oirtakım insanların ortaya çıktığını görerek kaygıya düşüyorlardı. Feylesofların bu sırrı, okullarını dolduran şakirtlerine açmalarından, onlardan da bu sırrın otorite, itibar elde etmek için kafalarını işletmek zorunda olanlara geçmesinden, böylece çok geçmeden halkın pek kaba, bilgisiz bir sınıfı haline düşmekten korkuyorlardı.

Telâşa düşen bu ikiyüzlü insanlar, Tanrıların papazlarca uydurulduğunu milletlere öğretmeye henüz vakit bulamadan, feylesofları dinsizlikle suçlamada gecikmediler. Feylesoflar, gene papazların usulüne göre, gündelik peşin hükümleri açıktan açığa hırpalıyan fikirleri yalnız pişkin şakirtlerine açmakla iki taraflı bir doktrin kullanmayı kabul ederek bu takipten yakayı kurtarmayı düşünmüşlerdir.

Ama papazlar en basit fizik hakikatlerini de milletlere küfür olarak gösteriyorlardı. Onlar, güneşin Mora'dan daha büyük olduğunu söylemeye yeltendiği için Anaksagoras'ı mahkemeye verdiler.

Sokrates de onların elinden yakasını kurtaramadı. Dehanın, erdemin üzerine titriyen Perikles'in Atinası artık ortada yoktu. Bundan başka

Sokrates'in suçu bu kadarla da kalmıyordu. Sofistlere karşı beslediği kin, yolunu sapıtmış olan felsefeyi faydalı konulara götürmek uğrundaki aşırı gayreti, papzlara onun sadece hakikati aradığını, insanlara yeni bir sistem kabul ettirmeyi, kafalarını kendi kafasına bağlı kılmayı değil, yalnız akıllarını kullanmayı öğretmek istediğini anlatıyordu: Bu ise ruhani gururun bütün cinayetler arasında en az bağışlayabileceği bir cinayetti.

Eflâtun, Sokrates'in mezarı başında, hocasından aldığı dersleri okutmaya başladı. Diyaloglarında, felsefe münakaşalarının kuruluşunu giden çekici üslûbu, parlak muhayyilesi, güzel, haşmetli tabloları, iğneleyici nükteleri; ortaya attığı yumuşak, sâf ahlâkın özsözleri, şahısları hayat alanına koyan, herbirini kendi karakteriyle yaşatan sanatı; kısacası zamanın, fikir devrimlerinin soldurmadığı bütün bu güzel şeyler, şüphe yok ki her zaman eserlerine temel olan felsefi hayaller, hocasının sofistlerin o kadar başına kaktığı, ama baş şakirdinin de bir türlü sakınamadığı kelime oyunları yüzünden iyi karşılanmıştı.

Diyalogları okurken, bunların nasıl olup da okulunun kapısı üzerine koyduğu bir yazı ile geometri bilmiyenin içeriye girmesini yasak eden bir adamın elinden çıktığına, boş, saçma faraziyelerin pervasızlığı ile bunları söyliyen adamın ilk olarak insan bilgilerinde doğruluğun temellerini keskin bir incelemeden geçiren ve çok aydın bir aklın saydıracağı bu temelleri sarsan bir tarikatın kurucusu olabileceğine şaşmamak elden gelmez.

Ana, Eflâtun'un hiçbir zaman kendi adına konuşmadığı, burada hocası Sokrates'in her zaman şüpheye dayanan tevazuu ile fikirlerini anlattığı, sistemlerin bunları kuran yahut Eflâtun'un kurduklarını farzettığı insanlar adına ortaya atıldığı düşünülünce bu çelişme ortadan kalkıyordu. Bu diyaloglar bundan başka Pironizmin de bir okuludur. Eflâtun burada hem parlak faraziyeleri bir araya getirmekten, geliştirmekten hoşlanan bir bilginin atak muhayyilesini, hem de muhayyilesine kapılan, fakat kurtarıcı bir şüphe ile silâhlı olan aklı, en bozucu hayallere karşı kendini korumayı bildiği için muhayyilesinin kendisini alıp götürmesine meydan vermiyen bir feylesofun ihtiyatlığını göstermeyi bilmiştir.

En başta ilkeleri, metodu gelmek üzere, içinde bir hocanın doktrini okutulan, bununla beraber şakirtlerin körükörüne bir bağlılıktan uzak bulundukları bu okulların, tabiat sırlarını öğrenmeye çalışan insanları, serbest kardeşlik bağlarıyla birbirine bağlamak gibi bir iyiliği vardı. Burada hocanın kanaati, hemen her zaman yalnız aklın malı olması gereken bir otorite sayılmış; böylece bu okul, bilgilerin ilerlemelerini geriye atmışsa da, matbaanın bilinmediği, el yazmalarının da pek az olduğu bir zamanda bu ilerlemeleri büyük bir hızla, geniş bir alana yaymaya yardım ediyordu; şöhretleriyle Yunanistanın dört bucağından talebeler çeken bu büyük okullar, felsefe zevkinin uyanmasında, yeni hakikatlerin yayılmasında pek kudretli birer vasıta oldular.

Bu rakîp okullar, tarikat ruhunun doğurduğu bir düşmanlıkla birbirlerine saldırıyorlardı, her zaman burada hakikat ilgisi, her tarikat üyesinin biraz da gururla bağlı olduğu doktrinin başarısına feda ediliyordu. Din yaymada gösterilen ferdî ihtiras, insanları aydınlatma gibi daha asîl bir ihtirası bozuyordu. Ama aynı zamanda bu rakîplik, zihinlerde faydalı bir faaliyete de imkân veriyordu; bu çekişmelerin manzarası, bu kanat harblerinin uyandırdığı ilgi, pek çok insanı felsefe tahsiline bağlıyordu, yoksa sadece hakikat sevgisi, onları ne işlerinden güçlerinden, ne eğlencelerinden, ne de tembelliklerinden ayırmazdı.

Nihayet, Yunanlıların asla devlet kurumları içine sokmamak akıllılığını gösterdikleri bu okullar, bu tarikatlar büsbütün serbest kalıyorlardı; böylece herkes istediği gibi bir okul açabildiği veya yeni bir tarikat kurabildiği için, diğer milletlerin çoğunda insan zekâsının ilerlemelerine amansız bir engel olan, aklın bu köleliğinden asla korkulamazdı.

Yunanlıların akli, töreleri, kanunları, hükümetleri üzerine feylesofların ne gibi tesirleri olduğunu göstereceğiz. Bu tesiri daha ziyade Yunanlıların hiçbir siyasi varlığı olmamasına, daha doğrusu bunu hiçbir zaman istememelerine, hemen bütün tarikatlarında devlet işlerinden kendi istekleriyle uzaklaşmanın müşterek bir gidiş yolu olmasına, en sonra onların öteki insanların fikirleriyle olduğu gibi hayatlarıyla de ayrılmaya dikkat etmelerine vermclidir.

Çeşitli tarikatların tablosunu çizerken ne felsefelerinin ilkeleriyle, ne de sistemleriyle uzun uzun uğraşacak, çoğu zaman yapıldığı gibi, hemen hemen anlaşılmaz bir hale gelmiş olan bir dilin bizden sakladığı ne gibi saçma doktrinler olduğunu çok çok arıyacak değiliz. Yalnız hangi genel yanılmaların bu doktrinleri aldatıcı yollara sürüklediğini göstermeye, insan zekâsının tabiî gidişinde onların ilk kökünü bulmaya çalışacağız.

Her şeyden önce gerçek bilimlerdeki, onların metotlarındaki sürekli olgunlaşmayı ortaya koymak istiyeceğiz.

Bu devirde felsefe, artık kendisinden ayrılmış olan hekimlik bir yana bırakılırsa, bütün diğer bilimleri içine alıyordu. Hippokrates'in yazıları o zaman, hekimliğin ve hekimliğe tabî olarak bağlı olmakla beraber onunla olan münasebetleri dışında varlığı olmıyan bilimlerin ne halde bulunduklarını bize gösterecektir.

Matematik bilimler, Thales ve Pythagoras okullarında başarı ile işlenmişti. Bununla beraber bu bilimler, burada şark milletleri ruhani zümrelerinin dayanıp kaldıkları noktayı pek fazla aşmış değildirler. Ama Eflâtun okulunun doğuşundan onra, doğrudan doğruya pratik bir faydaya bağlanıp kalma fikrinin kendilerini durdurduğu bu seddi aşıyorlar.

Bu feylesof, küpün katlanması problemini hakikatte sürekli bir hareketle, ustaca bir usulle gerçekten kesin bir şekilde çözümledi. İlk şakirt-

leri, başlıca özelliklerini göstererek konik kesitleri buldular, bununla insan dehasına sonsuz olarak hiç arasızsız kuvvetlerini kullanabileceği, ama her adımda önündeki sınırların geriye çekildiğini göreceği ucsuz bucaksız bir ufuk açtılar.

Yunanlılar, devlet bilimlerindeki ilerlemelerini yalnız felsefeye borçlu değildirler. İstiklallerini, hürriyetlerini korumada kıskanç olan bu küçük cumhuriyetlerde, hemen genel olarak, tek bir kişiye kanunları yapma salâhiyetini değil, yazma ve halka bildirme işini bırakmak düşünülmüştü. Halk da inceledikten sonra bu kanunlar hemen yürürlüğe giriyordu.

Böylece halk, erdemleriyle, hikmetiyle güvenini kazanmış olan feylesofa bir iş yüklüyor, ama hiçbir otorite bırakmıyordu. Epey zamandan beri kanun yapma adını verdiğimiz kuvveti yalnız başına yerine getiriyordu. Hurafeyi siyasi kurumların yardımında kullanmak gibi pek kötü bir alışkanlık, çoğu zaman bir memleket kanunlarının güvenilir, kolay işler bir hale gelmesine imkân veren, aynı zamanda bunların devamını da sağlayan bu sistemli bilgiyi yaratma fikrinin gün görmesine engel oluyordu. Bundan başka siyasetin henüz kanun koyucuların peşin hükümlerini, ihtiraslarını bu kombinezonlar içine sokmalarını görmekten korkmayacak kadar değişmez ilkeleri yoktu.

Kanuncuların işi, henüz akıl üzerine, bütün insanların eşit olarak tabiattan aldıkları haklar üzerine, en sonra evrensel adaletin maksimleri

üzerine bir eşit, hür insanlar topluluğunun yapısını kurmak değil, sadece kanunlar yapmaktı. Bu kanunlara göre de öteden beri var olagelen bir topluluğun soydan gelme üyeleri hürriyetlerini koruyabilirler, orada adaletsizliğe sığınarak yaşayabilirler, istiklâllerini sağlayan bir kuvveti dışarıya yayabilirlerdi.

Hemen her zaman dine bağlı, yeminlerle kuvvetlenmiş olan bu kanunların sonsuz bir ömrü olacağı farzedilirdi. Bir millete bu kanunları gürültüsüzce düzeltme imkânını verecek, bu ana kanunların bozulmalarını önliyecek, ufak tefek değişmelerin sistemi sarsıp onun ruhunu bozmasına engel olacak vasıtalarla pek az uğraşıldı. Kanun sevgisiyle tatbikatına gösterilen bağlılığı da içine alan yurt sevgisini coşturup besliyerek ayrı ayrı kurumlarla hâkimlerin ihmal veya fesatlarına, kudretli yurttaşların nüfuzuna, kalabalığın kargaşalıklarına karşı kanunların yürümesini inançalıyan kuvvetleri bir teşkilâta bağlama yolu arandı.

O zaman yalnız zenginlerin tahsil elde etmeye gücü yetiyordu. Onlar otoriteyi ellerine alarak, yoksulları ezabiliyor, bir tiranın ayaklarına kapanmaya zorlayabiliyorlardı. Milletin cahilliği, kararsızlığı, kuvvetli yurttaşlara karşı beslediği kıskançlık, bu kuvvetli yurttaşlara aristokrat despotizmi kurmak, yahut zayıf düşen devleti komşularının kucağına atmak isteğini, vasıtalarını verebilirdi. Bu iki tehlikeden de aynı zamanda sakınmak zorunda olan Yunan kanuncuları, o za-

mandan beri milletin bütün ruhunu vasıflandıran bu inceliğin, bu hâkimliğin alâmetini taşıyarak hemen her zaman az veya çok yararlı tedbirlere başvurmaktan geri kalmamışlardır.

Modern cumhuriyetlerde olduğu gibi feylesoflarca çizilen plânlarda da, Yunan cumhuriyetlerinin modelini sunmadığı, örneğini vermediği bir kuruma güç raslanır. Çünkü Etol'lülerin, Arkad'lıların, Ake'lilerin kurultayları, bize aralarında az veya çok sıkı bir birlik bulunan federasyonlu teşekküller olarak görünmektedir. Bir kökle, bir dili kullanmakla, törelerin, kanaatlerin, dinî inançların benzerliğiyle birbirine yaklaşmış olan bu çeşitli milletler arasında daha az barbarca bir devletler hukukuyla çok serbest ticaret kuralları meydana gelmişti.

Bir devlet anayasası ve kanunlariyle çiftçilik, endüstri, ticaret alanlarındaki karşılıklı münasebetler, bunların devletin refahı, kudreti, hürriyeti üzerine tesiri. tedbirli, çalışkan, devlet menfaatleriyle uğraşan bir milletin gözünden kaçmamıştır; burada bugün iktisat adı altında bilinen çok geniş. çok faydalı bir sanatın da ilk izleri göze çarpıyor.

Böylece eldeki hükümetlere yalnız bir göz atmak, siyasetin kısa bir zamanda geniş bir bilim halini almasına yetiyordu. Doğrudan doğruya feylesofların yazılarında da bu bilim, gerçek bir nazariye olmaktan çok tabiattan alınan, aklın kabul ettiği genel ilkeler üzerine temellenen bir olaylar bilimidir, tâbir yerinde ise ampirik

bir bilimdir. Aristo'daki, Eflâtun'daki siyasi fikirlerin özünü anlamak, onlara doğru değer biçmek için bu fikirleri böyle bir görüşle ele almak gerektir.

Hemen bütün Yunan kurumları, köleliği, bir meydanda yurttaşların topunun birden birleşmesi imkânını kabul ediyorlardı; bunların tesirleri üzerinde doğru hüküm yürütmek, hele büyük modern milletlerde doğuracakları tesirleri önceden kestirmek için bu pek önemli iki noktayı asla gözden kaçırmamak gerektir. Ama köleliği ele alınca en olgun düzenlerin bile insan soyunun ancak yarısının hürriyetini, saadetini gözettiğini acı duymadan düşünmek elden gelmez.

Yunanlılarda eğitim, devlet sanatının önemli bir kısmı idi. Eğitim, insanları kendilerinden veya ailelerinden çok vatan için yetiştiriyordu. Bu ilke, yalnız ulusal menfaati insanlığın ortak menfaatinden ayrı olarak ele almaları hoş görülebilen az kalabalık milletlerde kabul edilebilir; ancak pek ağır rençperlik, sanat işlerinin kölelerce yapıldığı memleketlerde yürütülebilir. Bu eğitim, hemen hemen beden hareketleriyle, törelerin ilkeleriyle, yalnız aşırı bir yurtseverliği coşturan bir alışkanlık vermekle yetiniyordu; geri kalanı feylesofların, belâgatçıların okullarında, sanatkârların atelyelerinde serbestçe öğrenilirdi; bu alandaki hürriyet de Yunanlıların üstünlük sebeplerinden biridir.

Onların felsefesinde olduğu gibi siyasetinde de, tarihin bir eîini güçlölöl gösterebileceği genel bir ilke meydana çıkmaktadır; o da, kanunlarda bir fenalığın sebeplerini ortadan kaldırmaktan ziyade, bu sebepleri karşı karşıya getirerek tesirlerini gidermeyi araştırmaktır; kurumlarda peşin hükümleri, kötölükleri kaldırmaktan, silmekten ziyade onlardan faydalanmak istemektir. Çoğu zaman insanı mükemmelleştirecek, onun moral yapısının zorunlu bir mahsulöl olan heves ve meyillerini temizliyecek vasıtalarla değil de, insan tabiatını bozan, çığırından çıkaran, duygularını yanlış yola görölren vasıtalarla uğraşmaktır. Bu yanılmalar, o zamanki medeniyetin yetiştirdiği insana, yani peşin hükümlerle, sahte ihtirasların menfaatleriyle, sosyal alışkanlıklarla bozulmuş olan insana, tabiatın elinden çıkan insan göziyle bakmaktan ileri gelen çok yayılmış bir yanılmadan doğmuştur.

Bu gözlem ne kadar önemli ise bu yanılmayı büsbütöl ortadan kaldırmak için onun kökölünü açığa çıkarma da o kadar gerekli olacaktır. Çünkü bu yanılma, bizim yüzyılımıza kadar getirilmiştir, bugölne bugöl de aramızda ikide bir ahlâkı, siyaseti bozmaktadır.

Şarklılarda ve Yunanistanda kanun sistemleri, hele hükümlerin şekilleri, kuralları birbiriyle karşılaştırılırsa görülöl ki, birincilerde kanunlar, kölelere zorla vurulan bir boyunduruktur, ötekilerde insanlar arasında yapılan ortak bir antlaşmanın şartlarıdır; birincilerde kanun şekillerinin ko-

nusu, hükümdar iradesinin yerine getirilmesidir, ötekilerde yurttaş hürriyetinin baskı altında bulundurulmamasıdır; birincilerde kanun, onu kabul ettirenlerin çıkarı içindir, ötekilerde ona boyun eğmesi gerekenler içindir; birincilerde yurttaş zorla kanundan korkutulur, diğerlerinde kanunu candan sevmesi öğretilir; bunlar, hür milletlerin kanunlariyle köle milletlerin kanunları arasında yeni zamanlarda tekrar göreceğimiz farklardır. O zaman anlaşılacaktır ki, Yunanistan'da haklarını henüz tanımasa, bunların özünü derinleştirmeyi, genişliğini kavramayı, sınırlamayı bilmese bile insanda hiç olmazsa bir hak duygusu vardır.

Yunanlılarda felsefenin bu ilk ışıkları, bilimlerde atılan bu ilk adımlar zamanında, güzel sanatlar, hiçbir milletin o zamana kadar görmediği, o zamandan sonra da birtakım milletlerin binbir güçlkle ulaşabildikleri bir olgunluk derecesine yükselmişlerdir. Homiros, tiranların düşmesi, cumhuriyetlerin meydana gelişi zamanına raslıyan bu kargaşalıklar sırasında yaşamıştır. Sophokles, Euripides. Pindaros, Thucydides, Demosthenes, Phidias, Apelles, Sokrates'in, Eflâton'un çağdaşları idiler.

Burada sanatların ilerlemeleri tablosunu çizeceğiz; bu ilerlemelerin sebeplerini münakaşa edeceğiz; sanatta bir mükemmelleşme göziyle bak-

çığımız şeyle yalnız artistin mutlu dehasından doğan şeyi birbirinden ayırdedeceğiz; bu ayırdetme, güzel sanatlardaki mükemmelleşmeyi içine alan bu dar sınırları ortadan kaldırmaya yeter. Güzel sanatlardaki ilerlemeler üzerinde idare tarzının, kanun sisteminin, dinî tarikat ruhunun büyük tesirini göstereceğiz; güzel sanatların felsefe ilerlemelerine, felsefenin de onlara neler borçlu olduğunu araştıracağız.

Hürriyetin, sanatların, bilgilerin törelerdeki incelmeye, iyileşmeye nasıl yardım ettiğini göstereceğiz; Yunanlılarda her zaman medeniyet ilerlemeleriyle izah edilen bu kötülüklerin, kendilerinden önce gelen daha kaba yüzyıllarda doğduğunu, bilimlerle sanatlardaki ilerlemelerin bunları ortadan kaldırmamış olsa bile hiç olmazsa yumuşattığını göstereceğiz; bilimlere, sanatlara karşı söylenen veciz sözlerin, tarihi yanlış anlamadan ileri gelen fikirler üzerine kurulduğunu ispat edeceğiz; tersine olarak da ahlâk ilerlemelerinin her zaman bilgilerdeki ilerlemelerle birlikte ve bu alanda ahlâk bozukluğunda görülen ilerlemelerin her zaman bir çöküşten sonra geldiğini veya bu çöküşü önceden haber verdiğini göstereceğiz.

BEŞİNCİ DEVİR

Bilimlerin bölünmesinden düşüşüne kadar geçirdiği ilerlemeler.

Şakirdi Aristo gene Atina'da kendi okuluna rakîp bir okul açtığı sırada Eflâtun henüz hayatta idi.

Aristo, bütün bilimleri incelemekle kalmadı, felsefe metodunu belâgate, şiire de tatbik etti. Bu metodun insan zekâsının kavrayabildiği her şeye uzanması gerektiğini ilk olarak düşünmeye cesaret etti; çünkü her yerde aynı güçleri kullanan bu zekâ, her yerde aynı kanunlara bağlı olmalıydı.

Çizdiği plân genişledikçe, onu birçok kısımlara ayırmak, bunlardan herbirinin sınırlarını açıkça belli etmek ihtiyacını duydu. Bu devirden sonra feylesofların çoğu, hattâ bütün tarikatlar, bu kısımların yalnız birkaçıyla kanaat etmişlerdir.

Matematik, fizik bilimler, başlıbaşına büyük bir bölüm teşkil ediyor. Bu bilimler, hesap ve gözlem üzerine dayandığı, öğrettikleri şeyler tarikatları birbirinden ayıran kanaatlerden sıyrıldığı için, bu tarikatların, henüz üzerinde hüküm sürdükleri felsefeden birer birer ayrıldıkları görülüyor. Böylece bu ilimler, felsefe ilerlemelerinde

Birçok feylesofların geçici şöhretlerine yarıyan bir ün ve şan savaşına sahne olan hemen bütün okulların içindeki kavgalardan uzak kalma hikmetini gösteren bilginlerin işi oluyor. Felsefe sözü artık, dünya düzeninin genel ilkelerinden, metafizikten, diyalektikten, bir kısmı devlet sanatı olan ahlâktan başka bir şey ifade etmemeye başlıyor.

Bereket versin bu sönme devri, Yunanistanın uzun kasırgalardan sonra hürriyetini kaybetmek zorunda kaldığı zamandan önce geldi. Bilimler, Mısır'ın başşehirinde, memleketi idare eden müstebitlerin belki de felsefeden esirgeyecekleri, bir sığınak buluyorlar. Zenginliklerinin, kuvvetlerinin büyük bir kısmını Akdeniz, Hint Okyanusunun birleşik ticaretine borçlu olan hükümdarlar, deniz yolculu una, ticarete yarıyan bilimleri teşvik etmekten geri kalmıyorlardı.

Bu yüzden bu bilimler, hürriyetle birlikte yıldızı sönen felsefede kendini duyurmada gecikmiyen bu düşüşten pek çabuk kurtuluyorlar. Bilgilerdeki ilerlemelere karşı pek aldırışsız olan Romalıların despotizmi, Mısır'a pek geç, ancak İskenderiye şehri Roma'nın yaşaması için lüzumlu bir hale geldiği zaman ulaştı; artık bilimlerin anayurdu, ticaretin merkezi olmak imtiyazını elinde tutan bu şehir, nüfusiyle, zenginliğiyle, yabancıların büyük ölçüde yardımlarıyla Batlamyus'un kurduğu, yenenlerin de yıkmayı düşünmedikleri kurumlariyle bilimin kutsal ateşini söndürmemek için kendi kendine yetiyordu.

Kuruluşundan beri içinde matematik bilimlerin işlendiği ve felsefe öğretimi, şüphenin faydasını ispat etmekle, doğrunun dar sınırlarını göstermekle kalan Akademi tarikatı, bilginlerin tarikatı olduğu için, müstebitlerin bu doktrinden korkuları yoktu. Bu yüzden bu doktrin, İskenderiye okulunda da hüküm sürdü.

Konik kesitler nazariyesi, gerek geometrik yerlerin çiziminde, gerek problemlerin çözümlenmesinde bu nazariyeyi kullanma metodu, diğer birtakım eğrilerin bulunması, geometrinin o zamana kadar pek dar olan ufkunu genişletmiştir. Arkhimedes, parabolün karesi nasıl alınacağını buldu, kürenin yüzeyini ölçtü; bunlar, bir miktarın sonuncu kıymetini, bu miktarın durmadan yaklaşıp bir türlü ulaşmadığı kıymeti gösteren limitler nazariyesinde gâh gözden kaybolan miktarların münasebetlerini bulmayı, gâh bu münasebetlerin bilgisinden sonlu büyüklüklerin bilgilerine geçmeyi öğreten bu bilimde, kısacası, yenilerin pek de haklı olmıyan bir gururla sonsuz hesabı adını verdikleri bu hesapta atılmış ilk adımlardır. Daire çapı ile çevresi arasındaki takribî münasebeti ilk önce meydana çıkarıp burada elde edilebilen gittikçe daha çok yaklaşan kıymetleri öğreten, bilinen metotlardaki, her zaman da bilimin kendisindeki yetersizliğin mutlu bir tamamlayıcısı olan takribî metotları tanıtan Arkhimedes olmuştur.

Arkhimedes'e bir bakımdan rasyonel mekanığın yaratıcısı göziyle bakılabilir. Manivelâ na-

zariyesini, bir sulu cisim içine bırakılan cismin yerini değiştirdiği kütleyle eşit olarak ağırlığından kaybettiği ilkesinin bulunmasını ona borçluyuz. Adını taşıyan burgu, ateşli aynaları, Siracusa merkezinin harikaları, o zamana kadar bilinen nazariyenin ilkeleri henüz bu alana erişilemediği için bilginlerce bir yana bırakılan makineler bilimde Arkhimedes'in leğeri açıkça gösteriyor. Bu büyük buluşlar, bu yeni bilimler Arkhimedes'in hayatları insanlığın tarihinde bir devir açan, varlıkları tabiatın bir nimeti sayılan talihli dâhileri arasına koymaktadır.

İskenderiye okulunda cebrin ilk izlerini, yani oldukları gibi ele alınan miktarlar hesabını buluyoruz. Diophantos'un kitabında ortaya atılıp çözümlenen meselelerin özü, burada sayıların genel, belli olmıyan, yalnız birtakım şartlara bağlı bir değer taşımaları bakımından gözden geçirilmesini gerektiriyordu.

Ama o zaman bu bilimin bugün olduğu gibi işaretleri, kendine göre metotları, teknik işlemleri yoktu. Bu genel değerler, kelimelerle işaretleniyordu; bu da problemleri çözmek, açmak için varılan istidlâller zinciriyle mümkün oluyordu.

İskenderiye yolu ile Aristo'ya ulaşan Keldani gözlemleri, astronomi ilerlemelerini hızlandırıyor. Bu alanda daha parlak ilerlemeleri Hipparkhus'un dehasına borçluyuz. Ama, Arkhimedes'ten sonra geometride, mekanikte olduğu gibi Hipparkhos'tan sonra da astronomide artık bir bilimin yüzünü baştan başa denilebilecek şekilde:

değiştiren bu buluşlar, bu çalışmalar görülmüyor. Bunlar daha uzun zaman hiç değilse ufak tefek hakikatlarıyla mükemmelleşmede, yayılmada, zenginleşmede devam ediyorlar.

Aristo, yazdığı hayvanlar tarihinde, doğru gözlem tarzının, tabiattaki nesneleri metotlu olarak anlatmanın, bu gözlemleri sınıflamanın, onlardan çıkan genel sonuçları kavramanın değerli ilkelerini, örneklerini vermişti. Nebatlar tarihi ile madenler tarihi, daha az bir belginlikle, daha az geniş, daha az felsefi görüşlerle ondan sonra incelendi. Anatomideki ilerlemeler, yalnız dinî peşin hükümler kadavra teşrihine engel oldukları için değil, halk düşüncesi kadavraya dokunmayı ahlâki bir kötülük saydığı için yavaş olmuştur.

Hippokrates'in hekimliği, henüz ampirik metotlardan başka metot tanımayan bir gözlem bilimi idi. Tarikat ruhu, faraziye zevki onu bozmada gecikmedi; ama yanılmaların sayısı yeni hakikatlerin sayısını aşmasına, hekimlerin peşin hükümleriyle sistemleri, gözlemlerinin asla yapamıyacakları fenalıkları yapmasına rağmen, yine bu devirde hekimliğin zayıf da olsa gerçek ilerlemeler gösterdiği inkâr edilemez.

Aristo, fiziğinde hayvanlar tarihini vasıflandıran doğruluğu, bir bilgine yaraşır titizliği gösterememiştir. Boş umumilikleri içinde hiçbir şeyi açıkça izah edip geçiveren o farazi ilkelerle fiziğini bozarak zamanının alışkanlıklarına, okulların anlayışına kapılmaktan kendini alamadı.

Esasen yalnız gözlem yetmiyor, deneyler gerekiyordu. Bunlar için de aletlere ihtiyaç vardı. Öyle anlaşıyor ki, tabiatı sorguya çekme, onu bize karşılık vermeye zorlama yolunun fikrini elde etmek için olaylardan pek faydalanılmıyor, onlar pek inceden inceye gözden geçirilmiyordu.

Böylece bu zamanda fizik ilerlemelerinin tarihi de, bilginlerin araştırmalarından ziyade tesadüfle, sanatlardaki tatbikatın gerektirdiği gözlemlerle elde edilen pek az sayıda bilgilerin tablo-siyle kanaat etmek zorunda kalıyordu. Hidrolik, hususiyle optik biraz daha fazla verimler veriyor. Ama bunlar deneylerle bulunan veya düşünme ile meydana konulan fizik nazariyeler veya kanunlar olmaktan ziyade kendiliklerinden ortaya atıldıkları için şöyle böyle sezilen olaylardı.

O zamana kadar çiftçilik, basit bir görenekten, papazların milletlere aşılarken saçma inanç-lariyle bozdukları birtakım kurallardan ibaretti. Çiftçilik, Yunanlılarda, hele Romalılarda çok bilgin insanların, usullerinden, kurallarından iyiden iyiye faydalanmak istedikleri önemli, itibarlı bir sanat oldu. Apaçık bir şekilde ortaya atılan, seçerek biraraya getirilen bu gözlem mahsulleri, pratiği aydınlatıp faydalı metotları yayabilirlerdi; ama hesaplı deneylerin, gözlemlerin yüzyıllarından henüz çok uzak bulunuyordu.

Mekanik sanatlar, bilimlere bağlanmaya başlıyor: feylesoflar bu alanlardaki çalışmalarını gözden geçiriyorlar, bunların kökünü arayıp tarıyorlar, tarihini inceliyorlar; birçok ülkelerde

işlenen sanatların yollarını, verimlerini anlatmaya, bu gözlemleri toplayıp gelecek zamanlara iletmeğe uğraşıyorlar.

Böylece Plinius'un, o zaman insan zekâsının gerçek zenginlikleri olarak ne varsa hepsinin değerli bir demirbaş defteri olan, tabiat tarihinin çok geniş çerçevesi içine insanı, tabiatı, sanatları topladığı görüldü. Ona karşı beslediğimiz minnet duygusu, bilgisizliğin veya tarihçilerle gezginlerin boş bir gurura kapılarak, onun her şeyi öğrenmek istiyen bilgiye susamış kafasına verdikleri şeyleri inceden inceye seçmeden büyük bir sâflıkla kabul etmek gibi tenkide değer kusurıyla de sarsılamaz.

Yunanistanın çöküşü ortasında, kudretli günlerinde felsefeyi, edebiyatı baş tacı eden Atina, eski parlaklığının bazı artakalanlarını daha uzun zaman korumayı da gene felsefeye, edebiyata borçludur. Yunanistanla Asyanın alın yazıları artık burada, kürsüde teraziye vurulmuyordu; ama Roma'lılar belâgatin sırlarını gene onların okullarında öğrenmişlerdi. Demosthenes lâmbasının altında onların ilk hatibi yetişti.

Akademi, lise, Porticus, Epicures bahçeleri, felsefe imparatorluğunda birbiriyle yarışan dört tarikatın beşiği, belli başlı okulları oluyordu.

Akademide pekin hiçbir şey olmadığı, hiçbir nesne üzerinde insanın ne bir gerçek pekinliğe, ne de tam bir anlamaya erişemeyeceği; en sonra —zaten daha da ileriye gidilemezdi— bu hiçbir şeyi

bilme imkânsızlığına da güvenilemeyeceği, her şeyden şüphe etmek zorunluluğundan da şüphe etmek gerektiği öğretiliyordu.

Burada diğer feylesofların fikirleri, zihni özel faraziyeler olarak, bu çekişmelerle birlikte bulunan pekinsizlikle insan bilgilerinin boşluğunu, diğer tarikatlara gözü kapalı inanmanın gülünçlüğünü anlatmak için ortaya atılıyor, müdafaa ediliyor, çürütülüyordu.

Ama bu şüphe, açık, seçik fikirleri bağlayamadığımız kelimeler üzerinde hüküm vermeye, hükmümüzü her önermenin ihtimallik derecesiyle ayarlamaya, her sınıf bilgiler için elde edebileceğimiz pekinlik sınırları çizmeye götürdüğü zaman, aklın kabul ettiği bir şüphedir; yalnız bu şüphe, ispat edilmiş hakikatlere dil uzatırsa, ahlâk ilkelerine saldırırsa, ya anlayışsızlık, ya bunaklık halini alır; cahilliğin, ahlâk bozukluğunun işini kolaylaştırır: Akademide Eflâtun'un ilk şakirtlerinin yerine geçen sofistlerin kapıldıkları taşkınlık da budur.

Burada bu septiklerin tuttukları yolu, onların neden yanıldıklarını göstereceğiz; doktrinlerindeki mübalâğada, acayip fikirlerle sivrilme hastalığına verilmesi gereken şeyi arıyacağız; bu fikirleri diğer insanların içgüdü, hayatlarının yürüyüşünde onları doğrudan doğruya idare eden bu içgüdü, oldukça kuvvetle reddettiği halde, feylesoflar bunları hiçbir zaman ne iyice anlamışlar, ne de büsbütün reddetmişlerdir.

Bununla beraber bu aşırı septisizm, bütün Akademi tarikatını kendine bağlamış değildi, insanların menfaatlerinden, anlaşmalarından, hattâ varlıklarından ayrı olan ezeli bir hak, iyilik, namus fikri üzerine kurulan, ruhumuza damgasını vurmuş olan bu kanaat, bizim için ödevlerimizin ilkesi, hareketlerimizin kuralı oluyordu; Eflâtun'un diyaloglarında büyük bir yer tutan bu doktrin, onun okulunda da gösterilmekte devam ediyor, ahlâk öğretiminin temeli yerini tutuyordu.

Hocaları gibi Aristo da, fikirlerini çözümleme sanatını, yani terkiplerine girmiş olan pek basit fikirlere derece derece çıkma, gene bu basit fikirlerin meydana gelişini gözleme, bu işlemlerde zihnin ve güçlerinin gelişmesi yolundan ayrılma sanatını iyice bilmiyordu.

Onun metafiziği de diğer feylesofların metafizikleri gibi, kâh kelime oyunları. kâh basit faraziyeler üzerine temellenen boş bir doktrinden başka bir şey değildi.

Bununla beraber, *pek soyut olan. tabir yerinde ise yüzde yüz zihinden gelme fikirlerimiz de köklerini duygularımıza borçludur*, gibi önemli bir hakikati, insan zekâsının bilgisindeki bu ilk adımı Aristo'ya borçluyuz, ama o, bu hakikatin sağlam bir izahını vermemiştir. Onun vardığı sonuç, belginlikle çözümlenen, genel bir hakikati meydana çıkarmak için birleşen gözlemlerin bir sonucu olmaktan ziyade deha sahibi bir insanın sezisi idi; bu yüzden kepir bir toprağa atılan bu tohum, aradan ancak yirmi yüzyıldan fazla bir zaman geçtikten sonra faydalı yemişlerini verebildi.

Aristo, mantığında ispatları tasımlı şekle bağlı deliller serisi içine sokarak, sonunda bütün önermeleri dört sınıfa ayırmış, üçer üçer alınan bu dört sınıftaki önermelerin akla gelen bütün kombinezonlar arasından kandırıcı tasımlara, hem de zorunlu olarak, karşılık verenleri tanımayı öğretmiştir. Böylelikle, bir delilin sadece hangi kombinzelardan olduğunu bilmekle doğruluğuna veya çürüklüğüne hükmedilebilir.

Bu ustalıklı fikir, bugüna kadar işe yaramaz bir halde kalmıştır, ama belki bir gün hüküm verme, münakaşa etme sanatının hâlâ beklediği anlaşılan bir mükemmelleşmeye doğru atacağı ilk adımı teşkil edecektir.

Aristo'ya göre her erdem, biri eksiklik, diğeri aşırılık olan iki bozukluk ortasında bulunur: Bu erdem, bir dereceye kadar aklın kendisine fazla karşı koymayı da, fazla boyun eğmeyi de yasak ettiği tabii meyillerimizden biridir.

Bu genel prensip, onun zihninde, o zaman felsefede pek umumi olan düzen ve uygunluk gibi iki boş fikirden doğmuş olsa gerektir. Ama Aristo, Yunan dilinde erdem denilen şeyi ifade eden kelimeler sözlüğünden bu genel ilkeyi çıkarmıştır.

Gene bu sıralarda, iki yeni tarikat, ahlâkı hiç değilse görünüşte birbirine aykırı ilkeler üzerine kurarak zihinleri aralarında paylaşıyorlar, tesirlerini okullarının sınırları dışına yayıyorlar;

aradan çok geçmeden yerine daha karanlık, daha tehlikeli, bilgilere daha düşman bir hurafenin geçeceği Yunan hurafesinin yıkılışını, ne yazık ki, böylece hızlandırmış oluyordılar.

İstoacılar, erdemle bahtiyarlığı, aynı derecede şehvete de, acıya da aldırışsız bütün ihtiraslardan kurtulmuş, bütün korkuların, zaıfların üstünde, erdemden başka gerçek iyilik, vicdan azaplarından başka gerçek kötülük tanımayan bir ruh taşımakta buluyorlardı. İnsanın kuvvetli, değişmez bir iradesi varsa bu yüksekliğe çıkabileceğine, ancak o zaman kadere bağlı olmadan daima kendine hâkim olarak aynı derecede düşkünlükten de, bahtsızlıktan da uzak kalacağına inanıyorlardı.

Tek bir ruh, dünyayı canlandırıyor: Bu ruh, bütün varlık değildir, ondan başka bir şey vardır, ama her yerde hazırdır. İnsan ruhları bu ruhun tecellileridir. Doğuşundaki temizliği asla kirletmemiş olan bilgenin ruhu, ölüm anında, evrenin ruhiyle birleşir. Böylece ölüm bir nimet oluyordu; tabiata bağlı, bütün bayağı adamların fenalık dedikleri şeylere karşı bilgenin olgunlaşmış olan ruhu için ölüme, umursanmıyan bir şey gibi bakmak kadar büyüklük olamazdı.

Epikuros, saadeti hazzın bolluğunda, acının yokluğunda bulmuştur. Erdem, tabîî meyillerin ardı sıra gitmek, ama onları temizlemeyi, kullanmayı bilmek demektir.

Acıyı önleyen, tabîî güçlerimizi bütün kuvvetleriyle yaşatan ölçülü bir hayat, tabiatın bütün sevinçlerini bize sunar; acılıklarına, sertliklerine açık olan, kalbi üzen, inciten garaz ve şiddet ihtiraslarından sakınmaya dikkat etmek, tersine olarak, tatlı, şefkatli duyguları terbiye etmek, iyilik yapmanın verdiği zevkleri yerinde kullanmak, suçun cezası olan utançtan, vicdan azaplarından sakınmak, iyi işlerin karşılığı olan hoş duygudan faydalanmak için ruhun sâflığını korumayı gözetmek; işte aynı zamanda hem bahtiyarlığa, hem erdeme ulaşmanın yolu budur.

Epikuros, evrende, muhtelif terkipleri zorunlu kanunlara bağlı bir atomlar koleksiyonundan başka bir şey görmüyordu. Doğrudan doğruya insan ruhu, bu kombinezonlardan biri idi. Bedenin hayata başladığı anda birleşip bu ruhu meydana getiren atomlar, ölüm anında müşterek kütle ile birleşmek, yeni yeni kombinezonlara girmek üzere birbirlerinden ayrılıyorlardı.

Epikuros, halkın peşin hükümlerini uluorta çığnemek istemediği için, tanrıları kabul etmişti. Ama insanların işlerine karışmıyan, dünya düzenine yabancı, diğer varlıklar gibi evren mekanizmasının genel kanunlarına boyun eğen bu tanrılar, bir dereceye kadar bu sistemin yapısı dışında kalıyorlardı. Kaba, gururlu, haksız insanlar, istoacılık perdesi altında gizleniyorlar. Şehvetperest, ahlâksız insanlar, sinsi sinsi Epikuros'un bahçelerine giriyorlar. Onlar Epikuros'un ilkelerine iftira ettiler, onu yüce hayrı, kaba şeh-

vetler içine koymakla suçladılar. Değirmen taş çeviren, nakristen ıstırap çeken bir esir olduğu halde, gene de bahtiyar, hür, hakîm olduğunu ileri süren bilge Zenon'un iddalarıyla alay ettiler.

Tabiatın üstüne yükselmek iddiasında bulunan bu felsefe ile, tabiattan başka hiçbir şeye boyun eğmek istemiyen felsefe; erdemden başka bir iyilik tanımayan bu ahlâkla, bahtiyarlığa şehvet içinde yer veren ahlâk, birbirine çok aykırı ilkelerden hareket ettikleri, birbirine hiç uymıyan bir dil kullandıkları halde gene aynı pratik neticelere varıyorlardı. Bütün dinlerin, bütün felsefe tarikatlarının ahlâk öğütlerinde görülen bu benzerlik, bu görüşlerin, bu dinlerin doğmalarından, bu tarikatların ilkelerinden ayrı bir hakikati olduğunu, onların ödevlerinin temelini, hak ve erdem fikirlerinin kökünü, insanın ahlâk yapısında aramak gerektiğini göstermeye yetiyordu: Bu hakikatten de Epikuros tarikatı, herhangi diğer bir tarikattan daha az uzaklaşmıştı. Bunun kadar hiçbir şey, bu doktrinin, ahlâkı - inhisarını almak için aralarında çekiştikleri - yalnızca bir ticaret malı olarak tanıyan bütün sınıflardaki ikiyüzlü insanların düşmanlığına uğramasına sebep olmamıştır.

Yunan cumhuriyetinin yıkılışından sonra, siyasi bilimlerin çöküşü başladı. Eflâtun, Aristo ve Ksenophones'ten sonra, bu bilimler. hemen hemen felsefe sistemi içinde sayılmaz oldular.

Artık, dünyanın büyük bir kısmının alın-yazısını değiştirip insan zekâsı ilerlemeleri üzerine bugüne kadar gelen bir tesir bırakmış olan bir olayın sözünü etmenin sırası gelmiştir.

Hindistan'la Çin bir yana bırakılırsa Roma şehri, imparatorluğunu, insan zekâsının ilk çocukluğundaki zayıf hali üstüne yükselen bütün milletler üzerine yaymıştı.

Bu şehir, Yunanlıların dillerini, bilimlerini, felsefelerini gördükleri bütün memleketlere kanunlar veriyordu. Zaferin Kapitol'ün ayağına bağladığı bir zincire asılı olan bütün bu milletler, ancak Roma'nın iradesiyle, şeflerinin ihtirasları için yaşıyorlardı.

Bu hâkim şehir anayasasının gerçek bir tablosu, bu eserin konusuna asla yabancı olmayacaktır; burada soydan gelen partisiyenin kökü ile onu daha az iğrenç bir hale koyarak kendisine daha büyük bir dururluk, daha büyük bir kuvvet vermek için kullanılan ustaca kombinezonlar görülecektir. Silâh kullanmayı bilen, ama bunu hiçbir zaman ev geçimsizliklerinde kullanmayan, gerçek kuvveti kanun otoritesiyle birleştiren, hurafe ile zincirleyen, parlak zaferleriyle gözlerini kamaştıran gururlu bir senotaya karşı varlığını güçlkle koruyan bir halk, sıra ile tanrılarının, koruyucularının oyuncağı olan, dört yüz yıl boyunca reylerini almak için kullanılan saçma fakat kutsal bir usule boyuna aldanan büyük bir millet görülecektir.

Tek bir şehir için yapılan bu anayasanın büyük bir imparatorlukta yürürlüğe geçmesi gerektiği zaman, şeklini değiştirmeksizin tabiatını değiştirdiği, ancak sürekli harbler sonunda yerleşebildiği, pek az sonra da kendi orduları tarafından yıkılıp gittiği, en sonra devlet hazinesinden beslenmeye alıştığı için itibarını kaybetmiş insana bir işe yaramıyan hürriyetinin hayalî artıklarını satan senatörlerin bağışlarıyla ahlâkı bozulmuş bir hükümdar millet görülecektir.

Romalılar, hırslarına kapılarak, Yunanlılarda yükselme yollarından biri olan belâgat sanatının hocalarını Yunanistan'da aramaya gittiler. Seçme, ince duyguların verdiği zevkle zenginlikten, işsizlikten doğan yeni yeni hazlar ihtiyacı, onlara Yunanlıların sanatlarını, üstelik de feylesoflarının konuşmalarını arattı; ama bilimler, felsefe, resim, daima Roma toprağına yabancı nebatlar olarak kalmıştır. Yenenlerin açgözlülüğü İtalya'yı tapınaklardan zorla kaldırılan, sitelerin yüzakı olan, kölelik ayıbını örten Yunan şaheserleriyle kapladı; ama hiçbir Romalı'nın eseri, bunlar arasına karışmaya yeltenemedi. Cicero, Lukretius, Seneca, kendi dillerinde felsefe üzerine güzel yazılar yazdılar, ama bu gene Yunanlıların felsefesi üzerine idi. Caesar, Numa'nın barbar takvimine düzen vermek için İskenderiyeli bir matematikçiyi çalıştırmak zorunda kaldı. Uzun zaman gözlerini hırs bürümüş generallerin nöbetçileriyle çiğnenen, yeni yeni fetihlerle ağraşan veya sivil kargaşalıklarla çalkalanan Roma, en sonra

bu rahatsızlık verici hürriyetinden daha fırtınalı bir askerî despotizme düştü. Bu durum karşısında, tiranlığı istiyen şefler arasında, çok geçmeden de hakikatten ürken, bu yetmiyormuş gibi, kabiliyetlere, erdemlere dış biliyen despotların tahakkümü altında felsefedeki, bilimlerdeki sakin düşünceler nasıl yer bulabilirdi? Zaten bilimlerle felsefe, tabîî meyillerine göre tahsil gören bütün insanlara büyük memuriyetler, zenginlikler bahşeden şerefli bir mesleğin açık olduğu her memlekette ister istemez bir yana bırakılmıştır; bu tahsilde Roma'da hukuk tahsili idi.

Şarkta olduğu gibi kanunların dine bağlı bulunduğu zamanlarda onları şerhetmek hakkı, ruhani tiranlığın çok kuvvetli dayanaklarından biri oluyordu. Yunanistan'da kanunlar, her şehre kanun koyucusunun verdiği yazılı mevzuattı. Kanun koyucu, kanunları, anayasaya, kurduğu hükümetin ruhuna uygun olarak ortaya atıyordu. Bu yüzden kanunlar pek az değişikliklere uğramışlardır. Ama hâkimler, bu kanunları boyuna kötüye kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Bununla beraber, ferdî haksızlıklar sık sık görülmekte ise de, kanunlardaki kötülükler, hiçbir zaman düzenli, soğukkanlılıkla hesaplanmış bir yağmacılık sistemine varmamıştır. Uzun zaman geleneğe uymaktan başka otorite tanımayan, her yıl hâkimlerin, hâkimlikleri zamanındaki dâvaları ne gibi ilkelere göre halledeceklerini ilân ettikleri, ilk yazılı kanunları Yunan kanunlarının karmakarışık bir yığını olan, iyi bir hukuk sistemiyle ona şeref

verecek yerde iktidarı elden kaçırmamak için var gücüyle didinen dekemvirlerin idaresi altındaki Roma'da; bu devirden başlayarak, sıra ile, çabuk çabuk birbirinin yerine geçen senato partisiyle, halkın partisi tarafından kabul ettirilen kanunların, durmadan yeni yeni tertiplerle ortadan kaldırılmış veya kuvvetlendirilmiş, düzenlenmiş veya ağırlaştırılmış olduğu Roma'da, dildeki değişimin zorunlu bir sonucu olan kanunlardaki karışıklık, bu kanunların incelenip anlaşılmasını ayrı bir bilim haline getirmişti.

Senato, halkın eski kurumlara beslediği saygıdan faydalanarak, kanunları şerhetme imtiyazının yeni kanunlar yapma imtiyazına hemen hemen denk olduğunu anlamakta gecikmedi; bu yüzden hukuk müşavirleriyle dolduruldu. Bu müşavirlerin nüfuzu, senatonun nüfuzundan sonra da yaşadı; bu nüfuz, imparatorların idaresi altında arttı, çünkü kanunlar ne kadar belirsiz olursa bu nüfuz da o kadar büyük olur.

Demek oluyor ki, hukuk, Romalı'lara borçlu olduğumuz biricik bilimdir. Burada, yeni zamanlarda, hukuk biliminde görülen ilerlemelerin, hele bu bilimin karşılaştığı engellerin tarihine bağlı olan tarihini çizeceğiz.

Romalıların müspet hukuka gösterdikleri saygının sonunda, bu fikirlerin gelişip yayılmalarına engel olmak için insanların birtakım tabii hukuk fikirlerini korumalarına nasıl yaradığını; Roma hukukuna pek az faydalı hakikatlerle pek çok tiranlık peşin hükümlerini borçlu olduğumuzu göstereceğiz.

Cumhuriyet zamanındaki ceza kanunlarının yumuşaklığı üzerinde dikkatle durmak gerektir. Bu kanunlar, Roma vatandaşının kanını âdeta kutsal sayıyordu. Halka felâket, vatana tehlike getirecek bir kuvvetle ortaya atılmazsa vatandaşın ölüm cezası verilemezdi; tek bir insanla cumhuriyet arasında bütün bir milletin hâkimliği istenebilirdi. Hür bir millette bu yumuşaklığın, siyasi anlaşmazlıkların kanlı katliamlar halini almasına engel olacak tek vasıta olduğu anlaşılmıştır. Kanunlardaki bu insanlık duygusuyla, oyunlarda bile kölelerin kanını bol bol harcayan halk ahlâk ve âdetlerindeki vahşilik giderilmek istenmiştir. Bundan başka, Gracchus'lar zamanında bile hiçbir ülkede, hiçbir zaman bu kadar şiddetli, bu kadar sık sık tekrarlanan fırtınalar daha az kana mal olmamış, laha az cinayetlere meydan vermemiştir.

Romalılardan bize siyaset üzerinde hiçbir eser kalmamıştır. Cicero'nun kanunlar üzerindeki eseri, hakikatte Yunan kitaplarının tellenip pullanmış bir kopyesinden başka bir şey değildi. Bu can çekişen hürriyetin kıvranırları ortasında, sosyal bilimin yerleşip mü emmelleşmesine imkân yoktu.

Caesar'ların istibdadı altında tahsil, iktidarı devirmek için alttan alta çalışmadan başka bir maksat gütmüyordu. Roma'lıların her zaman tahsile ne kadar yabancı olduklarını şu olay, şüphe götürmez bir şekilde ispat eder: Burada Nerva'dan, Markus Aurelius'a kadar erdemleri, kabiliyetleri, bilgileri, zafer sevgisini, halkın iyi-

liğine çalışmayı birarada yürüten beş imparatorun hiç ara vermeden birbiri ardınca gelişi, bugüne kadar tarihte eşi görülmemiş bir olaydır. Bununla beraber, bu olaydan despotizme dizgin vurma veya devrimleri önceden haber verme veya her şeyin pek yakında çözüleceğini bildirdiği bu büyük bütünün parçalarını yeni yeni bağlarla perçinleme maksadını güden tek bir kurum çıkarılmamıştır.

Bu kadar milletin tek bir hâkimiyet altında toplanışı, imparatorluğu aralarında paylaşan, her biri hemen hemen bütün okur-yazar insanlarca benimsenen iki dilin yayılışı; ahenkli bir şekilde harekete geçen bütün bu sebepler, şüphesiz, bilgi ışıklarının çok geniş bir alan üzerinde, büyük bir eşitlikle dağılmasına yol açmıştır. Bunların tabii sonucu, bundan başka, felsefe tarikatlarını birbirinden ayıran farkları yavaş yavaş azaltmak, her birinden daha akla yakın olanları, düşünüp taşınarak yapılan bir inceleme ile daha sağlam oldukları anlaşılanları seçip bu tarikatları bir tek tarikat içinde birleştirmek olmalıydı. Zamanın tarikat heyecanı üzerine tesiri, insanlara ancak akla uymak imkânını verdiği zaman, aklın feylesofları eninde sonunda ulaştıracağı nokta da bu idi. Bunun için, Senaca'da artık bu felsefenin birtakım izleri görülmektedir; bu felsefe, kendisiyle büsbütün karışmış gibi görünen Akademi tarikatına da asla yabancı değildi. Eflâtun'un son şakirtleri, aynı zamanda eklektizmin de kurucusu oldular.

İmparatorluğun hemen bütün dinleri, ulusal dinler haline gelmişti. Ama hepsinde de birbirine çok benziyen taraflar, bir dereceye kadar da bir aile havası vardı. Benziyen taraflar şunlardır: Bu dinlerde hiçbir metafizik dogma yoktu; halkın, çoğu zaman da papazların bile mânasını bilmediği bir sürü acayip törenler, halk kalabalığının, içinde yalnız tanrıların mükemmel bir tarihini gördüğü, daha aydın insanların da daha yüksek dogmaların allegorik bir manzarası sandıkları saçma bir mitoloji vardı; kan akıtarak sunulan kurbanlar, tanrıları temsil eden, birtakımları zamanla kutsallaşarak bir gökyüzü erdemi halini alan putlar; bir siyasi heyet kurmadan, dinî bir birlik halinde birleşmeden tek bir tanrının mezhbine kendini veren ruhani başkanlar; birtakım tapınaklara, birtakım heykellere hayatlarını bağlayan kâhinler, en sonra Atina rahiplerinin asla açığa vurulmamak şartıyla bildirdikleri mistikler bulunuyordu.

Dinî vicdanın mutlak hâkimleri olan papazların, ahlâki vicdanın da mutlak hâkimleri olmak iddiasına asla kalkışmadıklarını; hususi hayatta olup bitenleri değil de, din törenlerini idare ettiklerini bunlara katmalıdır. Onlar, kehanetlerini, kerametlerini siyasi kuvvete satıyorlar, milletleri harbe sürükleyebiliyorlar, onlara cinayetler işletebiliyorlardı; ama ne hükümet üzerinde, ne de kanunlar üzerinde doğrudan doğruya hiçbir tesirleri yoktu.

Aynı imparatorluğun tebaası olan milletler, aralarında tabîi görülen bir münasebete girişince, bilgi ışıkları her yerde hemen hemen birbirine denk ilerlemeler gösterince, okumuş insanlar, bütün bu mezheplerin tek bir tanrının mezhebi olduğunu, halkın doğrudan doğruya tapındığı bir sürü tanrının da tek bir tanrının çeşitli görünüşlerinden başka bir şey olmadığını anlamakta gecikmediler.

Bununla beraber Roma'lılar, Gallia'da, birtakım şark ülkelerinde başka çeşit dinler buldular. Orada papazlar ahlâka da hükmediyorlardı; erdem, bir tanrının iradesine boyun eğmek demektir; papazlar da kendilerine bu tanrının biricik elçisi süsünü veriyorlardı. Onların hâkimiyeti, insanın her şeyine uzanıyordu; tapınak, vatanla karışmıştı; imparatorluğun yurttaşı veya tebaası olmadan önce Yehova'nın veya İsa'nın kulu olmak gerekti. İnandıkları tanrının ne gibi insanî kanunlara boyun eğmeye izin verdiğine ancak papazlar karar verirdi.

Bu dinler, dünyaya hükmedenlerin gururlarını kırmış olsa gerektir. Gallia dini, Roma'lıların kolay kolay ortadan kaldıramıyacakları kadar kuvvetliydi. Yahudi milleti dağıtıldı; ama bu kadar titiz davranan hükümet, gizliden gizliye bu eski dinlerin döküntülerinden meydana gelen birtakım anlaşılmaz mezheplere ya aldırış etmedi, yahut da dokunamadı.

Yunan felsefesinin yayılmasından doğan başlıca iyiliklerden biri, biraz etraflıca tahsil gören bütün sınıflarda halkça tanınan tanrılara inanışın yıkılması oldu. Denebilir ki boş bir tanrıçılık veya Epikuros'un koyu mekanizmi, Cicero zamanından beri, kafasını işletmiş olan herhangi bir insanın, bütün devlet işlerini idare edenlerin ortak doktrini oldu. Bu insanlar, ister istemez eski dine bağlı kaldılar ama, bütün ülkelerde görülen bu tanrılar kalabalığı yüzün en halkın kolay inanışı sarsıldığı için, eski dini temizleme yolunu aramaktan da geri durmadılar. O zaman bu üstün zekâlara yaklaştırmaya daha çok hak kazanmak için, feylesofların orta zekâlar üzerine sistemler kurdukları, birtakım tertiplere, törenlere, bir din rejimine başvurdıkları görüldü; onlar bu doktrinin temellerini Eflâtun'un diyaloglarında aradılar. Fethedilmiş ülkelerdeki milletler, bu ateşli veya zayıf hayalli zavallı insanlar, tapınağı, papazı olan dinlere bağlı kalmakta devam ettiler. Çünkü hâkim papazların menlaati, onlara sadece bu kölelikte eşitliğin, ölümlü dünyanın nimetlerinden vazgeçişinin, körükörüne itaatle, acılara isteyerek veya sabırla katlanılan hareketlerle elde edilen gökyüzü armağanlarının doktrinini, insanlık için bu kadar çekici olan bir doktrini aşıliyordu. Ama onların birtakım felsefe incelikleriyle kendi kaba mitolojilerini canlandırmaya ihtiyaçları vardı. Burada da gene Eflâtun, onların yardımına koştı. Eflâtun'un diyalogları, içinde iki partinin de teolojik silâhlarını işledikleri bir tersane oldu. Sonra sonra Aristo'

nun da böyle bir talihe kavuştuğunu, aynı zamanda hem teologların hocası, hem dinsizlerin başı olduğunu göreceğiz.

İmparatorluk dinine saldırmak için aralarında uyuşan, ama birbiriyle kıyasıya boğuşmaktan da geri kalmıyan yirmi kadar Mısır ve Yahudi mezhebi, sonunda İsa dini içinde eriyip gittiler. Bu mezheplerin döküntülerinden, yavaş yavaş aydın insanlar kütlesinin de katıldığı bir tarih, bir inanış, bir sürü törenler, bir ahlâk meydana geldi.

Hepsi bir İsa'ya, insan soyunu yola getirmek için gönderilen bir mesihe inanıyordu. Bu inanış, eskisinin artakalanları üzerine yükselmek isteyen her mezhebin temel dogmasıdır. İsa'nın, ne zaman, nerde meydana çıktığı, ölümlü adının ne olduğu üzerinde münakaşa ediliyordu; ama, sözde Filistin'de, Tiber'in altında meydana çıkan bir peygamberin mezhebi bütün diğerlerini gölgede bıraktı; yeni taassupçular Meryem oğlunun sancağı altında toplandılar.

İmparatorluk ne kadar zayıf düşerse, hıristiyanlık dini o kadar hızla ilerliyordu. Eski dünya fâtilhlerinin aşağılanması, onların zaferlerine önayak olduktan sonra bozgunları karşısında ellerinden bir şey gelmeyen şahitler derekesine inmiş olan tanrıların da aşağılanması demektir. Yeni mezhebin ruhu; yıkılış, felâket devirlerine tıpatıp uygundu. Şefleri; hilelerine, kötülüklerine rağmen, mezhepleri uğrunda can vermeye hazır, coşkun insanlardı. Feylesofların, büyüklerin din.

gayretleri ise, bir politika softalığından başka bir şey değildi; ancak halka bırakılması faydalı bir inanç olarak müdafaa edilmeye kalkışılan her din, şimdiden sonra az veya çok süren bir can-çekişmeden başka bir şey ümit edemezdi. Hıristiyanlık, kuvvetli bir parti olmada gecikmedi; Caesar'ların kavgalarına karışıyor, Konstantin'i tahta çıkarıyor, kendisi de onun zayıf haleflerinin yanbaşında yer alıyordu.

Tesadüfün bir zaman yüksek iktidarın başına geçirdiği, üstün yaratılışlı insanlardan Julianus, imparatorluğu, yıkılışını hızlandıracak olan bu felâketten kurtarmak için boşuna çalıştı. Erdemleri, merhametli insanlığı, sade yaşayışı, ruh ve karakter büyüklüğü, kabiliyetleri, cesareti, askerlik dehâsı, parlak zaferleri, onun bu işi başarmasına imkân verecek gibi görünüyordu. Gülünç bir hale düşen bir dine — eğer samimi ise kendisine yakışmayan, eğer politikadan başka bir şey değilse aşırı hareketiyle beceriksizce yapılmış olan — bir bağlılık göstermesinden başka onun yerilecek bir tarafı bulunamaz. Ama Julianus, iki yıllık bir hükümdarlıktan sonra zaferinin ortasında yok olup gitti. Koca Roma İmparatorluğunun iri gövdesi, bir daha kendini tutacak kadar güçlü kollar bulamadı. Julianus'ın ölümüyle barbarların akınlarına olduğu gibi yeni yeni hurafeler seline karşı durabilen biricik set de yıkılmış oldu.

İnsan bilimlerine hor bakmak, hıristiyanlığın bellibaşlı karakterlerinden biriydi. Hıristiyanlık, felsefenin kendisine ettiklerinin öcünü al-

mak istiyordu. Bütün din inançları için bir kâbus olan bu araştırma, bu şüphe ruhundan, insanın kendi aklına güvenmesinden korkuyordu. Tabiat bilimlerinin ışığı da onca kötü, şüpheli bir şeydi; çünkü bu bilimler, mucizelerin başarısı için çok tehlikelidir; denebilir ki, mensuplarını birtakım fizik saçmaları yutmaya zorlamayan hiçbir din yoktur. Böylece hristiyanlığın zaferi, hem bilimlerin, hem de felsefenin temelli yıkılışına bir işaret oldu.

Eğer matbaacılık sanatı bilinmiş olsaydı, bilimlerin varlıklarını koruyabilirlerdi, ama bir kitabın el yazmaları pek az bulunuyordu. Bir bilimin ana yapısını kuran eserleri ele geçirmek, yalnız zenginlerin elinde olan çalışmalarla, her zaman da seyahatlerle, masraflarla mümkün oluyordu. Hâkim parti için, saçma inançlarını yere seren, hilelerini açığa çıkaran kitapları ortadan kaldırmak işten bile değildi. Bir barbar akını, bütün bir ülkeyi, bir gün içinde bütün öğretim vasıtalarından edebilirdi. Tek bir elyazmasının yok edilmesi, bütün bir ülke için boşluğu doldurulmaz bir kayıptı. Zaten yazarların adlarıyla tavsiye edilmiyen kitaplar kopye edilmiyordu. Yalnız birbirleriyle birleşince bir değer kazanabilen bütün bu araştırmalar, bilimleri aynı seviyede tutmaya yarayan, onların ilerlemelerini hazırlayan bu ayrı ayrı gözlemler, bu teferruatlı mükemmelleşmeler, zamanla biraraya toplanıp bir deha bekliyen bütün bu malzemeler, sonu gelmez bir karanlık içinde kaybolup gittiler. Bazı devirlerde pek fav-

dalı, pek gerekli olan bilgilerdeki bu ahenkli çalışmaya, bilgi kuvvetlerinin biraraya gelmesine bu devirde raslanıyor. Bir ferdin tek başına bir icada girişmesi, onu sona erdirmesi gerekiyordu; o, tabiatın emeklerimize karşı koyduğu engellerle tek başına savaşmak zorunda idi. Bilimlerin tahsilini kolaylaştıran, onlardaki güçlükleri aydınlatan hakikatleri en uygun, en basit şekiller altında gösteren eserler, yazarın gözüne ilişmeyip de sadece okuyucunun sezdiği teferruatlı gözlemlerin, neticelerin vardığı yanılmaları aydınlatan bu gibi eserler, ne kopyacı, ne de okuyucu bulabiliyordu.

Bilimlerin, geniş bir alana yayılınca, ilerlemeleri de, etraflıca öğrenilmeleri de güçleşmiş, bu yüzden uçuruma sürükliyen inişli yolda kendilerini toplamaya imkân bulamadılar. Eğer yalnız Atina'da yükselen, onunla birlikte de düşmek zorunda kalan dram sanatıyla yalnız hür bir hava içinde yaşayan belâğat sanatı bir yana bırakılırsa, Yunan diliyle, edebiyatı uzun zaman parlaklığını kaybetmemiştir. Lukianos'la Platurkhos, İskenderiye yüzyılı'nın göz alıcı parlaklığını asla azaltmış değillerdir. Gerçekten Roma, şiirde, belâğatte, tarihte felsefenin, bilimlerin kuru konularını büyüklükle, incelikle, iyilikle ele alma sanatında Yunanistan'ın seviyesine yükseldi. Yunanistan'da bile Vergilius kadar mükemmellik fikri veren bir şair, Tacitus'la kıyaslanabilecek tek bir tarihçi yoktur. Ama bu parlayış anının arkasından hızlı bir çöküş devri geldi. Lukianos zamanından sonra,

Roma'nın hemen hemen barbar denebilecek yazarlarından başka yazarları kalmadı. Chrysostomos hâlâ Demosthenes'in dilini konuşmaktadır. Artık Cicero, Titus Livius'un dili, Afrika barbarlığının tesiri gibi bir mazeretleri de olmıyan Augustinus'ta, Jerome'da asla görülmüyordu.

Şurası bir hakikattir ki, Roma'da edebiyat tahsili, güzel sanatlar sevgisi, hiçbir zaman gerçekten halka yayılmış bir zevk olmadı. Dilin geçici bir mükemmelliği, millet dehasının değil, Yunanistan'ın yetiştirdiği birtakım insanların eseridir. Roma ülkesi, edebiyat için, eskiden beri sürüp gelen bir kültürün yerleşebildiği, ama kendi haline bırakılınca ergeç soysuzlaşacağı yabancı bir toprak olarak kaldı.

Burada halk önündeki kürsü ile mahkeme-lerdeki avukatlık sırasına uzun zaman büyük değer verilmesi, Roma'da, Yunanistan'da hatipler sınıfını çoğalttı. Onların bu alandaki çalışmaları, ilkelerini ve inceliklerini işledikleri sanatın ilerlemelerine yardım etti. Onlar, yeniler tarafından çok ihmal edilmiş olan, bugün konuşma eserlerinden basma, eserlere geçirilmesi gereken başka bir sanatı da öğrendiler. Bu da kolayca, kısa bir zamanda, parçalarının tertibiyle, bu yolda güdülen metotla, üzerine serpilen yıldızlarla hiç olmazsa usanç vermeden dinlenebilecek bir nutuk hazırlama sanatı idi; meydanın ta ortasında fikirlerinin dağınıklığı ile, üslûbunun çetrefilliğiyle, acayip inşatlarla, saçma sapan sözlerle, birbirini tutmıyan tuhaflıklarla dinliyenleri yormadan, sa-

bırsızlandırmadan konuşabilme sanatı idi. Bir makamın işleri, devlet vazifesinin, özel bir menfaatin insanları düşünmeye vakit bırakmadan nutuklarını söylemeye, eserlerini yazmaya zorladığı bütün ülkelerde bu sanat nasıl olur da faydalı olmazdı! Bu sanatın tarihi, kendilerine pek lüzumlu olan, ama yalnız gülünç tarafını bildikleri anlaşılan, modernler kadar bizi de ığraştırırsa yeridir.

Burada tablosunu tamamladığım devrin başından beri, kitapların sayısı oldukça artmıştı; aradan geçen zaman, Yunan yazarlarının eserleri üzerine koyu karanlıklar serpmişti, bunun için tebahhur adı altında kitapların, fikirlerin incelenmesi, fikir çalışmalarının önemli bir kısmını teşkil etti: İskenderiye kütüphanesi gramercilerle, tenkidcilerle dolup taşı.

Onlardan bize kalan şeyler şunlardır: Bir kitabın eskiliği, onu bulup anlamanın güçlüğü karşısında duydukları hayranlık veya güven duygularının ölçüsü olan bir arzu; doğrudan doğruya kanaatlere göre değil de, yazarlarının adlarına göre hüküm verme alışkanlığı; akla değil de, otoriteye inanma; en sonra insan soyunun çöküşü ve eski zamanların üstünlüğü gibi pek yanlış, pek zararlı bir fikir. İnsanların emek verdikleri şeye önem vermeleri, her memlekette, her zaman gelen mütebahhirlerde görülen yanılmaları izah ettiği gibi, mazur da gösterir.

Aklı olduğu gibi olayları da, devirleri de ciddi bir incelemeden geçiren bu şüphe fikrinden yüzde yüz mahrum oldukları için Yunan, Roma mütebahhirleri, bilginleri, feylesofları tenkid edilebilir. Yazılarında olayların, törelerin tarihiyle tabiat mahsullerinin, hâdiselerinin tarihi, yahut sanatların verimleri, usulleri gözden geçirilirken onların en göze çarpan saçmalıkları, insanıdçile en çıkaran acayıplıkları sakın sakın anlatışlarını görüp de şaşmamak elden gelmez. Cümlelerin başına konulan *deniliyor*, *bildiriliyor* sözleri onlara çocukça bir inangaçlığın gülünç perdesi sarkasına sığınmak için yeter görünüyor. Bu insanlarda tarih tahsilini bozan, tabiat bilgisindeki ilerlemelere karşı koyan aldırıışsızlık, her şeyden önce matbaa sanatını henüz bilmemek felâketine verilmelidir. Her olay üzerinde onu kuvvetlendirebilecek veya sarsabilecek bütün otoriteleri biraraya getirmekle elde edilen doğruluk, çeşitli şahitlikleri karşılaştırmanın, bunların ayrılığından doğan münakaşalarla aydınlanmanın kolaylığı, hakikatten emin olmanın bütün bu vasıtaları ancak pek çok kitap elde etmekten, kopyelerini sonsuz olarak çoğaltmaktan, bu kitapların çok geniş bir alana yayılmasından korkulmadığı zamanlarda mümkün olabilir.

Asla okuyanların tenkidinden geçmiyen, çoğu zaman yalnız tek kopyesi bulunan gezginlerin hikâyeleri, tasvirleri, ilk temellerine pekâlâ itiraz edilebileceği halde, hiçbir itiraza uğramamak mazhariyetine dayanan bu otoriteyi nasıl kazanmıştı? Böylece takledilmeye değer bir şeyi doğru olarak

seçmek güç oldu u için her şey aynı derecede naklediliyordu. Bundan başka eşit otoritelerin en tabii olaylarla en mucizeli olayları aynı güvenle bize kolayca sunduklarını görüp de şaşmamalıyız. Aşırı bir inanmazlık, gözü tabiat dışında görünen her şeyi hiç incelmeden tutup atmaya götürdüğü halde bu yanılgı, bugüne bugün bir felsefe ilkesi olarak okullarımızda okutulmaktadır. Bu iki kutup arasında aklın bizi durdurmak istediği noktayı nasıl bulacağımızı öğreten biricik vasıta olan bilim ise ancak zamanımızda başlamıştır.

ALTINCI DEVİR

Haçlılar zamanına doğru yeniden canlanışlarına kadar bilgi ışıklarının sönüşü

Bu felâketli devirde, insan zekâsının ulaşmış olduğu zirveden hızla indiğini, cahilliğin bir yerde yırtıcılığı, başka yerde biraz incelmış bir katı kalbliliği, hemen her yerde ahlâk bozukluğunu, hainliği arkasından sürüklediğini göreceğiz. Ancak tektük zekâ ışıkları, birtakım ruh büyüklüğü ve iyilik çizgileri bu uzun gecenin karanlıklarını delip geçebiliyor. Teolojik hayaller, hurafe ile karışık aldatmalar, insanların biricik dehası, dinî hoşgörmezlik de biricik ahlâkıdır; ruhani tiranlıkla askerî despotizm arasında sıkışıp kalmış olan Avrupa, kan ve gözyaşı deryası içinde yeni ışıkların kendisini yenibaştan hürriyete, insanlığa, erdemlere kavuşturacağı günü beleyip durmaktadır.

Burada tabloyu birbirinden ayrı iki bölüme ayırmak zorundayız: Birincisi, çöküşün daha hızlı, daha mutlak olduğu, ama akıl güneşinin bir daha sönmemek üzere yeniden doğduğu Garbı, diğeri de bu çöküşün pek ağır gittiği, uzun zaman yarım kaldığı, ama aklın kendisini aydınlatacağı, zincirlerini kıracağı zamandan henüz uzak olan Şarkı göstermektedir. Hristiyan dini, zafer mihrabını yıkar yıkmaz Garp, barbarların eline düştü. Barbarlar yeni dine girdiler, ama yenilenlerin dilini almadılar; yalnız papazlar bu dili korudu; onların cahilliği, insan bilgilerine hor bakmaları yüzünden, Lâtince kitapların okunmasından umulan faydanın gerçekleşmediği görülüyor, çünkü bu kitapları onlardan başka okuyup anlıyan yoktu.

Yenenlerin cahilliğini, barbarca törelerini oldukça biliyoruz. Bununla beraber, bilgin, hür Yunanistan'ın güzel günlerini lekemiş olan ev köleliğinin ortadan kalkması da gene bu budalaca vahşiliğin içinden çıkmıştır.

Toprak köleleri, yenenlerin topraklarını işliyorlardı. Bu ezilen sınıf, onların evlerine hizmetçi yetiştiriyor, bu hizmetçilerin köleliği de onların gururlarını, keyiflerini tatmin etmeye yetip artıyordu. Bu yüzden onlar, harblerde köle değil, topraklar ve bu toprakları işliyen hür çiftçiler arıyorlardı. Bundan başka ele geçirdikleri ülkelerde buldukları kölelerin büyük bir kısmı, zafer kazanan milletin herhangi bir boyu tarafından esir edilenler, yahut da bu esirlerin çocukları idi. Bunların çoğu fetih sırasında, ya kaçıp gitmişler, yahut da istilâcı orduya katılmışlardı.

Bundan başka hıristiyanlık ahlâkından çıkmış olan genel kardeşlik ilkeleri, köleliği mahkûm ediyordu; kendi dâvalarına şeref veren düsturların bu noktasına karşı koymada hiçbir çıkarları olmıyan papazlar da, olaylarla törelerin eninde sonunda götürecekleri bu yıkılışa vaızlariyle yardım ediyorlardı.

Bu değişiklik, insan soyunun alinyazısında bir devrimin ilk tohumu oldu, insan soyu gerçek hürriyetini tanıtabilmeyi bu devrime borçludur. Ama ilk önce fertlerin talihi üzerinde bunun hemen hiçbir tesiri görülmedi. Eskilerdeki kulukla bugünkü zencilerin kulluğu kıyaslanmaya kalkışılırsa yanlış bir fikre saplanılmış olur. İsparta'lılar, Roma'nın büyükleri, şarkın satrapları hakikatta barbar efendilerdi. Açgözlülük, bütün gaddarlığını maden ocaklarındaki çalışmalarda gösteriyordu. Ama her yerde menfaat düşüncesi, ayrı ayrı aileler içinde köleliği yumşatmıştı. Toprak kölesine edilen kötü muamelenin cezasız kaldığı, henüz her yerde göze çarpıyordu, çünkü bunun mükâfatını doğrudan doğruya kanun belli ediyordu. Toprak kölelerinin bağlılığı, hemen heme ilkçağ kölelerinin bağlılığına eşitti, ama onlar birinciler kadar mükâfat görmüyordu. Toprak kölelerinin sefilliği daha az sürüyordu. Diğer taraftan efendilerin gururu da en yüksek derecesini bulmuştu. Bununla beraber köle, harb talihinin bir gün efendisini de düşürebileceği bir hale tesadüfle düşmüş bir insandı. Kul ise aşağı, değersiz bir sınıfın ferdi idi.

Böylece ev köleliğinin ortadan kalkışını, daha ziyade uzak sebepleri içinde ele alıp gözden geçirmek zorunda bulunuyoruz.

Bütün bu barbar milletlerde aşağı yukarı aynı anayasa vardı; kiral adını taşıyan bir ortak şef, bir kurulla birlikte, geriye bırakılması tehlikeli olan hükümler çıkarır; kararlar verirdi; biraz önemli olan kararlarda kendisine danışılan ayrı ayrı şeflerin kurduğu meclis, en sonra bütün milleti ilgilendiren işleri konuşan bir millet meclisi vardı. Çok esaslı farklar, ödevlerinin tabiatı bakımından değil de, işlerin, hele yurttaşlar kütlesinin bağlı olduğu menfaatlerinin tabiatı bakımından birbirinden ayrılmış olan bu üç kuvvetin az veya çok otoriteli oluşlarında görülüyordu.

Bu çiftçi milletlerde, hele yabancı bir toprak üzerine artık adamakıllı yerleşmiş olan milletlerde bu anayasalar, çoban milletlerin anayasalarından daha düzenli, daha sağlam bir şekil almıştı. Bundan başka millet burada dağınıktı, az veya çok kalabalık kümeler halinde birarada bulunmuyordu. Bu yüzden kiral, her zaman yanında toplu bir orduyu asla bulunduramıyordu; desepotizm de burada, Asya devrimlerinde olduğu gibi, zaferin hemen ardından gelemedi.

Zafer kazanan millet artık hiç de kul haline sokulmuş değildi. Aynı zamanda bu cihangirler, içlerinde kendileri oturmadıkları halde, şehirleri ellerinde tutuyorlardı. Kuvvetli bir ordu ile korunmadığı için - çünkü devamlı bir ordu yoktu - bu şehirler bir çeşit iktidar kazandılar, bu da yenilen milletin hürriyetine bir destek oldu.

İtalya ikide bir barbarların istilâsına uğramıştır; ama memleketin zenginlikleri durmadan yeni yeni galiplerin açgözlülüğünü üzerine çektiği, Yunanlılar da uzun zaman bu memleketi imparatorluklarına katmak umudunu besledikleri için barbarlar burada sürekli kurumlar kuramamışlardır. İtalya hiçbir zaman ne baştan başa, ne de devamlı olarak bir milletin idaresi altına girmemiştir. Burada halkın biricik dili olan Lâtince, daha yavaş bozulmuştu; garbın geri kalan yerlerinde olduğu gibi, burada koyu bir cahillik hüküm sürmemiş, hurafeler de budalaca bir hale gelmemiştir.

Yalnız değiştirmek için efendi tanıyan Roma, elinde bir çeşit istiklâl bulunduruyordu. Burası din şefinin merkeziydi. Böylece şarkta tek bir hükümdara boyun eğen, kâh imparatorları idare eden, kâh onlara karşı gizliden gizliye harekete geçen, despotu tepeleyip despotizmi tutan, bir kısmını sonra çekip almak için iktidarı olduğu gibi mutlak bir hükümdarın emrine vermekten hoşlanan papazlar sınıfının, garpta, tam tersine, ortak bir şef idaresinde birleşerek kırıllarınkine rakîp bir iktidar yarattıkları, bu parçalanmış devletlerde bir nevi tek, müstakil bir monarşi kurdukları görüldü.

Bütün dünyaya yeni bir tiranlığın zincirlerini vurmaya kalkışan bu hâkim şehrin tablosunu çizeceğiz; bu şehrin papazları kaba hareketlerle, kolayca inanıveren cahil halka boyun eğdiriyorlardı; kendi açgözlülüklerine, gurur-

larına göre oynamak için, dini sivil hayatın bütün münasebetlerine karıştırıyorlardı, bütün devletlerde taassubu alabildiğine yükseltmek için hurfeli terörlerini hileleriyle aşırı bir şekilde göklere çıkarmaya hazır bir papazlar ordusu bulundurarak milletlerin ta ruhuna işliyen müthiş bir aforoz korkusuyla, kanunlarına gösterilen en küçük bir aykırılığı, mânasız iddialarına karşı en küçük bir direnmeyi cezalandırıyorlardı; milletleri, sivil harblere kıskırtmak için dinî umutlarının dayandığı ibadetlerden, törenlerden mahrum ediyorlardı, her şeye hükmetmek için her şeyi altüst ediyorlar, Tanrı adına hainliği, yalan yere yemini, adam öldürmeyi, ana baba öldürmeyi mubah sayıyorlardı; taraf taraf kırallarla savaşçıları öclerine alet ve kurban ediyorlardı; ellerinin altında kuvvet bulunduruyor, ama bunu hiçbir zaman elde tutamıyorlardı; düşmanlarına karşı amansızdılar, ama koruyucuları karşısında tir tir titiyorlardı; Avrupa'nın öbür ucunda çok kuvvetli, ama kendi mihraplarının ayak ucunda hakaret görüyorlardı, kendilerine hakaret edenler de hiçbir ceza görmüyordu. Dünyayı yerinden oynatacak Arkhimedes noktasını gökyüzünde bulmuşlardı, ama işi istedikleri gibi yürüterek elde tutabilecekleri düzenleyici bir kuvveti yeryüzünde arayıp bulmayı bilmiyorlardı; en sonra, kilden ayaklar üzerine, bütün Avrupayı ezdikten sonra daha uzun zaman dö-küntülerinin ağırlığıyla onu yoracak olan bir dev heykeli yükseltmişlerdi.

Fetihler, garbı, kırılların, savaş şeflerinin, papazların üçüzlü tiranlığı altında milletleri inim inim inleten görültülü bir anarşiye sürüklemişti; ama bu anarşi, bağrında hürriyet tohumlarını da taşıyordu. Avrupanın bu kısmından, Roma'lıların asla sokulamadıkları ülkeleri anlamalıyız. Bu topyekûn kımıldanış içinde sürüklenerek imparatorluğun fâtipleriyle bir kökten gelen, aynı töreleri olan fethedenlerle fethedilenler, taraf taraf, bir kitle halinde karışıp kaynaşıyorlardı. Onların siyasi durumu, aynı değişikliklere uğradı, fâtiplerinkini andırır bir yol tuttu.

Biz bu feodal anarşinin - bu ad onu karakterlendirmeye yarar - geçirdiği devrimlerin tablosunu çizeceğiz:

Burada, parçaları birbirine kaynamamış, barbarca bir hukuk sistemi vardı. Yumuşak kanunlara raslanırsa da bu insanlık perdesi, hakikatte tehlikeli, düpedüz bir kanunsuzluktan başka bir şey değildi. Bununla beraber burada birtakım değerli kurumlar da görülmektedir. Fakat bunlar da hakikatte ezilen sınıfların pek az haklarını kanunlaştırmakla insanlığa edilen ikinci bir hakaretti. Ama hiç olmazsa içlerinde insan haklarının zayıf fikirleri vardı. Bu fikirler, hakları yeniden tanımak, korumak için ilerde bir kılavuz vazifesini görecektir.

Bu hukuk sistemi, milletlerin çocukluğunda, kaba yüzyıllardaki bilgisizliği de vasıflandıran iki damga taşır. Bir suçlu, insanların hayatına, liyakatlerine veya doğuşlarına göre değer

biçen kanunun gösterdiği bir miktar para ile cezadan yakasını kurtarabilirdi. Suça, ceza korkusunun önüne geçmesi gereken, yurttaşların güvenliğine, haklarına indirilen bir darbe göziyle değil de, bir ferde verilen zarar diye bakılırdı; bu ferdin ya kendisinde, ya ailesinde, kanunun onlara daha faydalı bir karşılık olarak verdiği öc alma hakkı vardı. Bir olayın hakikatını deliller üzerine temellendirme fikri pek az yayıldığı için her zaman, cinayetle suçsuzluk birbirinden ayrılmak istenince, gökyüzünden bir mucize beklemek daha basit bir iş sayılıyordu. Hakikatı meydana çıkarmada, tanıtmada, hurafeli bir delilin başarısına veya bir savaşın neticesine daha güvenilir vasıtalar göziyle bakılıyordu.

İstiklâlle hürriyeti birbirine karıştıran insanlarda toprağın pek küçük bir parçasına hâkim olanlar arasındaki kavgalar, çığrından çıkarak iç harbler halini alıyor, kantonlarla, köyler arasındaki bu harbler, çoğu zaman bir memleketi baştan başa büyük istilâlara, genel harblere geçişten başka bir şey olmıyan, sınırlardan başka her şeyi yakıp yıkan çeşit çeşit felâketler içine atıyordu.

Tiranlık, bir milletin kitlesini, kendi parçalarından birinin iradesine boyun eğdirmeye çalıştığı zaman, kullandığı vasıtalar arasında kurbanlarının peşin hükümlerini, cahilliğini de hesaba katmıştır; daha az bir kuvvet toplayıp harekete geçirmekle daha kalabalık insanların elinde bulunan asıl kuvvetin üstünlüğünü karşılama yolunu aramıştır. Ama tiranlığın bin-

